Kaposi Zoltán

Földbirtok és társadalom Kanizsán (1690-1811)

A magyarországi gazdaság-és társadalom történetében a 18. század korszaka egy igen érdekes kettős folyamatot takar. Egyrészt ez volt az az időszak, amikor az ország lassan - lassan regenerálódott a korábbi török hódoltság alóli állapotából: a népesség növekedett, a mezőgazdasági hozamok emelkedtek, stabilizálódtak a földbirtokviszonyok, mélyült valamennyit az ágazatközi munkamegosztás, ám ezek a folyamatok egyben a hagyományos agrártársadalmi kötöttségeket is magukkal hozták. Másrészt viszont a század utolsó harmadában - főleg a nyugati - északnyugati vidékeken dinamikus majorsági termelés indult meg, kihasználva a megnyíló külső és belső piacok adta termékelhelyezési lehetőségeket. Nőttek az ipari kapacitások, emelkedett a kereskedelmi volumen, jelentős piacok és piackörzetek alakultak ki. Különösen érdekes ebben a kettős folyamatban az, hogy egy olyan központi helyen fekvő, viszonylag jó kereskedelmi adottságokkal rendelkező város, mint Kanizsa, hogyan reagált a makrogazdasági környezet változásaira, a külső és belső impulzusokra. Ismert a szakirodalomból, hogy a korabeli városok még mindig ezer szállal kötődtek a földbirtokhoz, a mezőgazdasághoz, amely létük talán legfontosabb előfeltétele is volt. Írásunkban azt vizsgáljuk meg, hogy Kanizsa városában a 18. század során hogyan változtak meg a földbirtokviszonyok, s milyen szerepe volt a földnek, mint termelési tényezőnek egy olyan város életében, amely a 18. század közepe után egyre jelentősebb mértékben fordult a kereskedelmi és az ipari tevékenység irányába. Dolgozatunk időhatárait a történelmi folyamatok tényei alakították ki, ahol is az első évszám a visszafoglalás időpontja, míg az 1811-es időpont arra szerződésre utal, ami végérvényesen stabilizálta az uraság és a város földjeinek kapcsolatát.

Az uradalom és Kanizsa mezőváros kapcsolata

Kanizsa az 1690. április 13-ai visszafoglalása után a bécsi Udvari Kamara kirendeltségének irányítása alá került, szuverenitása tehát erősen korlátozott maradt: a Kamara szedette be az adót, s egyben gyakorolta a földesúri jogokat.[1] Ez egybeesett ebben a korban számos más mezőváros avagy uradalom fölötti rendelkezési gyakorlattal. A város kiváltságai - a pénzben történő adózás, belső önkormányzati autonómia stb. - megfeleltek a szabad királyi városok jogainak, azt hihetnénk, hogy a város fejlődése is ez irányban haladt. Ám időközben jelentős fordulat tör-tént. Lipót császár és magyar király már 1688-ban lét-rehozta az Újszerzeményi Bizottságot *(Neoacquistica Commissiót)*, amelynek feladata éppen a birtokjogok rendezése lett volna. Mivel a fegyverváltság (a jus armorum alapján) megfizetése a magyarországi birtokosok számára lényegében a földek 10 %-os forgalmi becsértékének alkalmazásával teljesíthetetlen volt, így pénzhez sem igen jutott a fiskus, ezért aztán 1702 után méltányosabb eljárásra tértek át: a vármegyéknek átalányösszeget kellett fizetni a területükön lévő földek után.[2] Zala vármegyében a folyamat még így is elhúzódott, s majd csak 1738-ban oldódott meg véglegesen 18000 forint lefizetésével.[3] Azokat a földeket viszont, amelyekre szinte egyáltalán nem találtak régi tulajdonost, az udvar potom áron elvesztegette, olyanok kapták meg, akik relatíve a legtöbbet fizették érte Az udvar a háború után hatalmas összegekkel tartozott hitelezőinek, így nem véletlen, hogy szinte mindent igyekezett legalább ideiglenes hatállyal bérbe adni.

Ennek megfelelően Kanizsa is hamar földesúrra talált. 1693. július 10-én kelt az a szerződés, amely a Kamara illetve gyöngyösi Nagy Ferenc és fia, Zsigmond között jött létre a kanizsai javakat illetően, s amelyben eladta a hivatal a várost és uradalmat 6000 rénes forintért.[4] A számos „Nagy" nevű nemesi família közül ez volt az a család, amelyet *„I. Lipót a török elleni harcokban kimutatott vitézségéért a Dunán inneni részek alkapitányává tett"*[5], a vicegenerális különben birtokai nagy részét az elkobzott Nádasdy-földekből szerezte.[6] A szerződés pontosan felsorolta, hogy mi tartozott a kanizsai uradalomhoz. Része volt a

dominiumnak ekkor Segedő, Geredze, Kislagd, Mantha-Manza, Almaszeg, Mikefalva, Baufalva, Erdősfalva, Geresfalva, Oyenfalva, Bayesia, Csakany, Sigard, Viched, Gyanot, Also-Kerchen, Felső-Bagota, Ballin, Csicsó, Ilhó, Iklód, Saagh, Magasd, Mindszent, Egervölgy-Egresd, s még vagy 20 darab kisebb-nagyobb praedium. Ezek a települések aztán vagy felszámolódtak, vagy egybeolvadtak a későbbiek folyamán, ennek megfelelően a 18. század vége felé már csak alig 10 puszta ismert közülük. Nagy Ferencnek meghalt időközben Zsigmond nevű fia, s vele a család kihalt. Forrásainkból azt lehet sejteni, hogy Nagy Ferenc tulajdonként kapta a kanizsai uradalmat, ám mivel nem volt örököse, illetve azok valószínűleg egyelőre nem éltek az örökséggel (talán éppen pénzügyi nehézségeik voltak), az továbbra is a Kamara alá tartozott.

Így Kanizsa városa 1705-ben báró Grassics Jákob személyében új földesurat kapott.[7] Grassics személyéről, korábbi tevékenységéről érdemi és igazolható információkat nem találtunk, neve és egy-két megmaradt utalás alapján valószínűsíthetjük, hogy udvari hadiszállító lehetett a korábbiakban. A földesuraséggal kapta meg értelemszerűen a város területén lévő 1702-1703-ban lerombolt várat is, azzal a feltétellel, hogy az óriási mennyiségű falmaradványt, törmeléket el kell takarítania.[8] Kanizsa ekkor meglehetősen nyílt város lehetett, még egy somogyi földesúr, a nemesi származású Malik Ferenc is itt élt, aki amúgy a város melletti Pogányszentpéter urasága volt. Mindenesetre Kanizsa városa nem lehetett egy nagy juttatás. A vár körüli települések számos darabja mind a somogyi, mind a zalai oldalon elpusztult. Már az 1695-os kamarai conscriptio is világosan tanúsította, hogy a lényegében - az ekkor még közösen igazgatott - Zala és Somogy vármegye határán lévő mezőváros alig rendelkezik beszállító falvakkal, piacközpontként alig működik, ráadásul a város területe elmocsarasodott, egyszóval korlátozottá vált az eltartóképessége.[9] Ráadásul a Rákóczi-szabadságharc katonai tevékenysége kiterjedt Kanizsa városára is. 1704 januárjában Rákóczi seregének ezeres-kapitánya, Szarka Zsigmond foglalta el.[10] A korban szokásos módon, azaz rekvirálásokkal tartotta fenn magát a kuruc hadsereg, így például, 1705-ben mintegy 1000 köböl gabonát gyűjtöttek be a városiaktól.[11] Tudjuk azt is, hogy a török időkből a kiszolgáló, s a városban lévő „martalóc népesség" egy része a városban maradt, s annak nyugati oldalán telepedett le.[12] Grassics báróval sok baja volt a városi népességnek, így például 1717-ben a királyhoz intéztek panaszlevelet, amelyben védelmet kértek a város urával szemben.[13] Végül is Grassics bárótól viszonylag hamar megszabadult Kanizsa, mivel - egy későbbi irat szerint - 1717-ben meghalt, s így újra a Kamara kezébe került a város és uradalma, így újra értékesítenie kellett ahhoz, hogy pénzt lásson.

Két új família került a képbe, amit leginkább az bizonyít, hogy 1717. október 14-ről fennmaradt egy birtokmegosztási irat. A két birtokos: báró Szapáry (II.) Miklós és a frissen feltörekvő Inkey-család János nevű tagja volt. A kanizsai uradalom kettejük tulajdonába került, s mindjárt szét is osztották egymás között a területet, ami annak megfelezését jelentette.[14] Szapáry kezébe került ekkor Kanizsa, s rajta kívül Sormás, Szepetnek, Bajcsa, Bánfa, Borstfa, Mikefa, Almaszeg, Manta, Sigárd, Rattka, Peregnye, Szerdahely, Csorkut település is. Nem szerepel a listán, de valószínűleg ide tartozott még Fityeháza is. Ez a terület vagy egyrészt a város közvetlen környezetében, vagy pedig attól nyugatra, délnyugatra helyezkedett el. A volt váruradalom északi és keleti földjeit az Inkeyek szerezték meg, akik aztán a Kanizsa mocsaraitól északkeletre lévő Pallin területén építették ki egyik dél-dunántúli központjukat, s a későbbiekben tartósan ott is ragadtak, 1724-ben ezután kapták a „pallini" előnevet. A másik, idővel jelentősebbé váló Inkey- uradalmi centrummá a Kanizsától mintegy 2,5 órányi járásra lévő, de már Somogyban lévő Iharosberény vált, ahol a 18. század közepén a család felépítette barokk stílusú kastélyát.[15]

A Szapáryaknak Kanizsán kívül a Nyugat-Dunántúlon (Vas, Veszprém megyékben), s így Zala vármegyében számos egyéb birtoka is volt (Bécz, Letenye, Egyeduta stb.), ez volt a família felemelkedésének igazi kora. A bárói rangot 1690-ben Szapáry Péter nyerte el, a grófi címet pedig két fia 1722-ben érdemelte ki.[16] Letenye később is megmaradt a család birtokában, itt építettek a későbbiekben egy ma is meglévő klasszicista kastélyt. Egy későbbi eladásbéli iratnál fennmaradt egy utalás, miszerint a Kamara 36500 forintra értékelte fel a birtokot Grassics Jakab halála után.[17] Úgy tűnik a forrásokból, hogy ugyanakkor Szapáry István vélhetően tartósan kívánt ezen a dél-zalai vidéken berendezkedni, amit az is mutat, hogy 1715-20 között a Sennyey-családtól több olyan falut is megvett (így például Esztregnyét, Becsehelyet stb.), amellyel a Kanizsa mezőváros körüli földjeit növelte meg, s amivel lassan formálódott a későbbi „kanizsai uradalom".[18] Szapáry a városban is végzett némi átalakítást, tudjuk róla például, hogy a lerombolt *„...vár tégláiból házat építtetett"* magának Kanizsán.[19] Mindenesetre tény, hogy Kanizsa egyre inkább mezővárosként funkcionált, 1721-ben például Szapáry elérte azt, hogy a város népessége az általuk használt földek után 700 forint árendát fizessen.[20] A Szapáry-família földesurasága 1743-ig tartott, mikor is Szapáry István báró 1743-ban utódok nélkül meghalt, s a vagyon újra visszaszállt a fiskusra.[21] Szapáry ugyan végrendeletében

megnevezte az örökösöket, így például Szepetneket, Esztregnye felét, Mantát, Sigárdot és egyéb más pusztákat Bajaky Mihályra hagyta, míg Kanizsa várost Fityeháza, Bilke, Péterfa, Kerekes pusztával együtt (vagyis a szűkebben vett várost és területét) Petrikovits Magdolnára testálta.[22] Terhelte a potenciális új tulajdonosokat az a 6303 forint adósság, amivel Szapáry tartozott a kanizsai ferenceseknek. Végül is 1743-ban a tulajdonlás hosszú távra megoldódott. November 29-én Petrikovits Magdolna (ekkor Bessenyei Ignácné) kanizsai örökségéről lemondott, s ezért az újdonsült tulajdonostól, gróf Batthyány Lajostól 15000 forintot kapott.[23] 1743. december 30-ról maradt fenn az az irat, amelyben a Kamara elismerte, hogy Batthyány Lajos gróf 110000 forintot fizetett Kanizsáért, ebből 21500 forintot Petrikovits Magdolnának (lehet, hogy időközben felment az ára), 6303 forintot a ferences barátoknak, míg a fennmaradó 82196 forintot a Kamarának.[24]

Nem egészen egy évvel később, 1744. szeptember 30-án a vasvári káptalan előtt (mint hiteles helyen) bejegyezték Mária-Terézia királynő Batthyány Lajosnak tett adományát.[25] Amit kapott Batthyány gróf, az a következő volt: Kanizsa városa, Szepetnek, Sormás, Esztregnye fele mint possessio, illetve Mikefa, Bánfa, Péterfa, Bilke, Bajcsa, Mánta, Almásszeg és Sigárd praedium. A Batthyány-família tagjai már eddig is jelentős birtokokat halmoztak fel a Nyugat-Dunántúl területén.[26] A família földbirtokgyűjtése valahol a 17. század közepe felé indult meg, ám az igazi nagy karrier lehetőségét kétségtelenül az jelentette a család életében, amikor 1692-ben Batthyány Ádám feleségül vehette a birodalmi hercegi családból származó Strattmann Eleonórát. A házasság egyben azt is magával hozta, hogy a família birtokrendszere szétvállt, a grófi és a hercegi ág külön kezelt birtokrendszert hozott létre. Kanizsa a hercegi ághoz került. Vélhetően gróf Batthyány Lajos nádor következetesen törekedett ekkoriban földbirtokszerzésre, amit az is jól mutat, hogy két évvel a kanizsai földek megszerzése után Eck bárótól megvette a szomszédos Homokkomáromot és annak uradalmát, s így kanizsai domíniummal, illetve annak tartozékaival (vagyis Szepetnek, Sormás faluval, Esztregnye falu felével, Péterfa, Bilke, Kerekes, Bajcsa, Manta, Mikefalva, Almaszeg, Sigard és Bárfa praediumokkal együtt). Zala vármegye keleti területein lényegében egy könnyen kezelhető és irányítható, szinte egységes földbirtokkomplexumot hozott létre. Igen jelentős területű birtokról van szó, egészen pontos korabeli kimutatásról nincs tudomásunk, ám későbbi források alapján a két uradalom - tehát a kanizsai és a homokkomáromi - mintegy 30000 magyar hold kiterjedésű lehetett. Nem volt ez különösebben furcsa ebben a korban, hiszen jól tudjuk, hogy Zala vármegyében milyen irdatlan nagy területű domíniumok alakultak ki ebben a korban, hadd legyen elég itt az Esterházyak alsólendvai, az Althann-család csáktornyai, avagy éppen a Batthyányok szentgróti uradalmára utalni. Azt viszont mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a két uradalom megvásárlásával olyan terület került az amúgy is többszázezer holdas Batthyány-uradalmi rendszerhez, amelynek nem volt túlzottan nagy népessége, vagyis a terület döntő része allodiális volt ebben a korban.

A Batthyány-család birtoklása az 1744. évi vásárlástól gyakorlatilag az első világháború idejéig meghatározta Kanizsa város gazdálkodását, a mezőgazdasági, az ipari és a kereskedő népesség életét. Az első Batthyány-tulajdonos, a már említett nádorispán legfontosabb lakhelye ekkoriban minden valószínűség szerint Körmend volt, itt épült ki az 1750-es évek végére az első komolyabb Batthyány-uradalmi gazdasági központ is, amely alá sorolták be a család igen kiterjedt nagybirtokait. Batthyány Lajos gróf jelentős pozíciókat töltött be a 18. század közepén Magyarországon, így például volt kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, főpohárnokmester, az Aranygyapjas-Rend vitéze 1744-től, a Szent István Rend nagykeresztese, Zala vármegye főispáni helyettese tíz évig, 13 esztendőn keresztül pedig a Hétszemélyes Tábla rendkívüli vizsgálója címet viselhette, de ezenkívül volt kancellár, 1751-től egészen 1765-ös haláláig pedig az ország nádora. Már a gróf halála előtt, 1760-ban Batthyány (III.) Ádám Vencel gróf vette át a kanizsai domínium irányítását, egészen 1787-es haláláig. Vas vármegye főispánja, báni helytartó és egy magyar ezred tábornoka volt. Fia, Batthyány II. Lajos (1753-1806) már apja életében is intézte az uradalom dolgait. Őt követte a sorban az 1781-ben született Batthyány Fülöp herceg, aki 25 évesen, 1806-ban vette át és haláláig igazgatta a tulajdonába került domíniumot. A szakirodalmi források kiemelik annak jelentőségét, hogy 1765-ig a mezőváros élvezte a Batthyány-uradalmakba tartozás előnyeit, ám azt követően egészen a Fülöp herceg-féle tulajdonlás bekövetkeztéig, vagyis mintegy fél évszázadon keresztül elég elkeseredett csatározásokat kellett vívni a Batthyány-család földesúri hatalmával.

A Batthyány-birtokok tulajdonlása a 17-18. század fordulója táján két ágra szakadt, az egyik a hercegi ág, a másik pedig a németújvári grófi ág. A számunkra érdekes hercegi ág birtokai a 18. század során folyamatosan szaporodtak. Az egyik legnagyobb birtokszerző maga Strattmann Eleonóra volt, aki férje halála után 1726-ban donációként kapta Siklós és uradalma felét, 1736-ban pedig megvette a másik felét, s emellett a Pécs alatt található Üszögpusztát is megvásárolta 1741-ben. De folytatta a sort fia, Lajos is, aki 1736-ban a Vas megyei Inta uradalmát vette meg, 1743-ban Kanizsát és

uradalmát, 1744-ben a tőle északkeletre lévő Homokkomárom-központú nagybirtokot, 1747-ben a Siklóstól nyugatra lévő sellyei uradalmat, 1749-ben Zalaszentgyörgyöt, 1757-59-ben pedig a kisbéri uradalmat. Batthyány Lajos gróf 1747-ben a körmendi, a kanizsai, a homokkomáromi, az intai, valamint a horvátországi ludbregi uradalmakat elsőszülöttségi hitbizománnyá alakította, így a Batthyány-Strattmann nevet viselők az Ausztriában lévő trauttmansdorfi uradalom mellett az új majorátusi birtokok mindenkori haszonélvezőivé váltak. Pontos adatok egyidőben természetesen nem állnak rendelkezésünkre a megszerzett uradalmak méretéről, ám hozzávetőlegesen 90-100000 holdra becsülhetjük azok méretét. A hercegi rangot Batthyány Lajos gróf öccse, Károly kapta, ám háromszori házasságából sem maradt örököse, így azt 1764-ben kiterjesztették bátyja leszármazottaira. Megemlítjük még, hogy a Batthyányok a grófi ágon is tekintélyes földbirtokokat halmoztak fel, Németújvár, Rohonc, Szalónak, Borostyánkő, Bóly, Bicske, Körmend voltak a grófi ág legjelentősebb uradalmi központjai.

A kanizsai táj állapota

Az agrártermelés meghatározó tényezője a föld, amely a tradicionális társadalmakban az elsődleges megélhetési és jövedelemszerzési tényező volt. A Kanizsa-környéki terület természetföldrajzi adottságai között meghatározó, hogy ez a vidék észak-déli irányultságú (meridionális) hátakból és teknőkből áll. A 25-30 km hosszú dombhátak között különböző patakok futottak, s ezek a vízfolyások a völgyeket szinte teljesen be tudták borítani vízzel, ahol aztán temérdek nádas, mocsár keletkezett. Maga a kanizsai teknő néhol 10-12 km szélességet is elérte. A nyugati részén kissé meredekebb parthattal rendelkezik, a keleti a lapályosabb része. A teknő földfelszínének mélysége 150-160 méter tengerszint felett, míg a mellette lévő domboldalak magassága néha elérte a 230-250 métert is. A terület viszonylag jó altalajjal rendelkezik, az általában löszös, néhol agyagos, vagy éppen homokos talaj a 18. század eleji meglehetősen alacsony népességnél jóval nagyobb lakosság eltarthatóságát is biztosítani tudta, hiszen az egyéb klimatikus tényezők (például az évi napsütéses órák száma, a 850 mm-en felüli évi csapadék mennyisége, stb.) biztosították, hogy az itt élő népesség szélesebb mezőgazdasági termelés lehetőségekhez jusson.[27]

Kanizsa agrárgazdasága szempontjából a földterület meglehetősen siralmas képet mutatott a 17-18. század fordulója táján. Ennek több összetevője volt. A felszabadító háborúk során jelentős pusztulás ment végbe a környezeti, s egyben az egész ökológiai rendszerben, aminek legfontosabb oka az volt, hogy az ostrom technikája a kiéheztetésen, vagyis a vár melletti termőterületek és élelmiszerkészletek teljes elpusztításán alapult. Ez a népességszám gyors csökkenése mellett azt is magával hozta, hogy a kanizsai vár körüli - addig szabályozott - vizek szabaddá váltak, s viszonylag gyors elmocsarasodás indult meg. Ha megnézzük az 1690-es ostrom körül készült ábrázolásokat, akkor látható, hogy a vár szigetként emelkedik ki a mocsárból. S nemcsak a szűkebben vett vár körüli, hanem az egész korábbi váruradalom területén hasonló folyamat volt megfigyelhető, a vártól szinte minden irányban 15-20 km-es egybefüggő mocsárszerű terület jött létre ebben az időben. A hatalmas láp kiterjedését pontosan nehéz behatárolni, keleti vége valahol a Bagola-hegy, a Miháldi-víz és az Ormánd-folyó környékén található, észak, dél és délnyugat felé folyamatos volt a mocsár, míg nyugatra a sormási - szepetneki és esztregnyei magasabb dombok határolhatták be.[28]

Kanizsa város tájkörzete szempontjából a Kanizsa-patak, vagy másik nevén a Kógyár-patak (a későbbi Principális-csatorna elődje) volt a meghatározó vízgyűjtő rendszer, valamint egy északról a Kanizsa-berekbe befolyó kisebb patak, amelyről sokáig azt hitték, hogy a Zala-folyó egyik délre folyó kis ágáról van szó.[29] Bél Mátyás az 1730-as években azt írta a Kanizsa-patakról, hogy *„Somogy felé határolja megyénket és ered a nevét viselő város környékéről, a szőlőtermő Bogláts hegy egy dombja alól, aztán Szentmiklós mellett elfolyik és Zerin Újváron túl a Muráéval egyesíti vizét."*[30] Egy más helyen pedig - a lényeget megtartva - azt mondotta a patakról, hogy *„...a Bogláts-hegy túlsó oldalán ered számtalan sok más vízérrel együtt, köztük azokkal, melyek az Ormándi víz kútfejénél vannak. De ha szomszédosak is a források, mindegyik folyása más irányba tart..."*[31] Bél Mátyás úgy képzelte, hogy a Bogláts hegy lehet az a dombvonulat, amely viszonylag kiemelkedő pontként mint-egy vízelosztó funkciót tölt be a vidéken, s onnan északra folyik az Ormánd a Kis-Balaton felé, míg délre a Kanizsa-patak viszi a vizet. Azonban ez nyilvánvalóan tévedés, hiszen a Kógyár (Kanizsa)-patak és az Ormánd eredete között jó 15 km távolság lehet.[32] (A Bogláts minden bizonnyal a Kanizsától néhány kilométerre lévő Bagola-hegy, ami valóban kiemelkedik az amúgy lapályos térségből, s kétségtelen, hogy sok patak ered is a környékén, ám azok Nagykanizsa alatt érik el a mocsárból kifolyó patakot. Ezzel szemben a Kógyár-patak jóval északabbra, Nagykapornak alatt, Misefánál eredt a hegynyeregben, s szinte folymatosan dél felé folyt, s Kanizsa városát elhagyva Murakeresztúrnál ömlött a Murába.[33] A kanizsai berekből kifolyó patak neve már megváltozott: a várostól délre lévő szakaszát a pataknak már Kanisniczának nevezték. A Principális-csatorna legkorábbi előzménye már egy a római korban, az i.sz. 3.

században ásott csatorna volt, amely aztán persze eltűnt, hiszen teljesen feliszapolódott.[34] Ám Bél Mátyást értelmezve annyiban igazat kell adnunk neki, hogy ahol a Kógyár ered, ott valóban egy olyan dombról van szó, amelyből északra is (ez volt a Foglár-patak) és délre is kifolyik egy patak, lehet hogy csak a pataknevek és a helynevek keveréséről van szó. A mocsárról Bél Mátyás enyhe túlzással azt írta, hogy az a mocsár amely Kanizsánál található, *„...sokkal kisebb a Balatonnál, de halban gazdag"*.[35] Azonban nincs kétségünk afelől, hogy a mocsár valóban olyan méretűvé válhatott az ostrom alatt és az utána követ-kező években, hogy szinte nem is lehetett látni a végét.

Lényeges kérdése volt a terület művelés alá vehetőségének, hogy ez az észak-déli irányultságú berek Kanizsán egy kevéssé összeszűkült, s így azon egy töltés segítségével átjáró utat (hidat) építhettek, s így az átmenő forgalmat tudták biztosítani. A hatalmas kiterjedésű mocsár, valamint a környék lápos-ingoványos jellege miatt ez volt a legalkalmasabb közlekedési útvonal a vidéken. Ahogyan azt számos 18-19. századi statisztikus, topográfus és tudós megjegyezte és leírta már, öt országos irányultságú útvonal találkozott az átjáró környékén. Kanizsáról indult út Szombathely, Sopron és Bécs; Marcali, Fehérvár Pest-Buda; Iharosberény, Nagybajom és Kaposvár; Berzence, Babócsa, Barcs, Pécs és Eszék; illetve Légrád, Zágráb és a tengerpart irányába.[36] Ezek a szerencsés gazdaságföldrajzi tényezők nyilvánvalóan perspektivikus jövőt adhattak a városi népességnek. Ám az is világos, hogy a mezőgazdasági termelés terjeszkedése, illetve a népesség potenciális letelepülése előtt determináltak voltak a természetföldrajzi lehetőségek: vagy a patak partján kétoldalt a dombhátakra települ a népesség, vagy észak és dél felé - kihasználva a kinyíló teknőt - bővítik a termőterületet, vagy pedig hozzáfognak a mocsár megszüntetéséhez, s ezzel közelebb hozzák a két városrészt, Kiskanizsát és Nagykanizsát. Látni fogjuk majd a későbbiekben, hogy a népesség szaporodása és terjeszkedése során mind a három lehetőséget kihasználta.

A népesség beköltözésének megindulása

Egyáltalán nem véletlen, hogy a visszafoglalás és az elmocsarasodás után nagyon hamar megindult az élet a városban, ami nem utolsósorban a városi élet előnyeivel, másrészt pedig az átmenő kereskedelem létével magyarázható. A török uralom alatt négy részből állt a város: az Óvárosból (Alte Stadt), az Újvárosból (Neue Stadt), a Külső városból (Vorstadt) és a Rácvárosból (Raitzenstadt).[37] A felszabadító harcok során és a vár lerombolása után a Régi és az Újváros is elpusztult. A lakosság a Külső városba, illetve a Rácvárosba húzódott vissza, a Külső várost egyre inkább Nagykanizsának, míg a Rácvárost Kiskanizsának nevezték el.[38] Ha a 18. század első harmadából megmaradt adóösszeírásokat tekintjük át, akkor világos, hogy a mezőgazdaságilag hasznosítható nagyobb földbirtokok inkább a berek nyugati, délnyugati területein, vagyis Kiskanizsán helyezkedtek el.

Lassan azért megindult a népesség visszaköltözése, vagy pedig új népesség beköltözése. 1695-ben, amikor a várat Batthyány Ádám helyett egy német várkapitány vette át, jelentős német katonaság települt be.[39] A 18. század elején jelentősebb délszláv nemzetiségi beáramlás történt. 1711-ben a pestisjárvány után Kanizsán 84 adózó gazdát írtak össze, ám természetes volt ekkor a népesség hullámzó, ingadozó jellege.[40] Az 1715-ös országos összeírás adatai Nagykanizsán 256 taksásról illetve szabadalmasról (városi lakosokról) beszélnek.[41] A megismételt 1720-as összeírás *(conscriptio)* pedig valószínűleg jóval megbízhatóbb adatokkal rendelkezvén arról tájékoztat, hogy Nagykanizsán az 50 inquilinus és a 138 taksás 473 köböl szántót hasznosított, vagyis némileg még csökkenhetett is az adózók száma.[42] Az adóösszeírásokkal persze csínján kell bánni, nem is annyira a nagyság, mint inkább annak regisztrálása a fontos, hogy a két összeírás adatai szerint ekkor még - nyilván az alacsony népesség, s nem utolsósorban az egyéb, gyengébb kereseti lehetőségek mellett - a két városrész gazdasági tevékenysége nem különült el még olyan élesen egymástól, mint a későbbiekben, amikor is Kiskanizsa vált a mezőgazdasági, míg Nagykanizsa az ipari és kereskedelmi központtá. Nyilván ekkor még nem lehetett nélkülözni az agrártermelési tevékenységet a város egyik részében lakó polgárnak sem. Az is egyértelmű ugyanakkor, hogy a keleti (nagykanizsai) városrész lakossága már ekkor jóval felülmúlta a nyugati (kiskanizsai) városrészét.

A két városrész lakosainak jogállását, s egyúttal azok mezőgazdasági tevékenységét a város és a földesurak közötti szerződés határozta meg. Kanizsa városa (eltekintve most a civitas-hamisítás nehezen kibogozható kérdésétől) kiváltságos mezőváros volt ebben az időben (priviligierte Stadt), egy évben négyszer tarthatott országos vásárt. Rendelkezett a klasszikus mezővárosokra jellemző önkormányzati intézményeivel, bíróval, tanácstagokkal (senatus), jegyzővel, pénztárossal. Volt már városháza a városban, a pénzügyeket egy pénztáros felügyelte, a határozatokra, különleges esetek megítélésére, igazságszolgáltatási tevékenység részleges ellátására pedig esküdteket hívtak össze. Az uraságnak pallosjoga is volt.[43] A városlakók közül a szavazati joggal is rendelkező tagoknak a megnevezése polgár *(purger)* volt, akiknek joguk volt ipari, kereskedelmi, de akár mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozni, ami azért lényeges, mert voltak olyan vá-

roslakók is, akik nem számítottak purgernak, de ugyanakkor házhellyel, házzal és gazdasággal is rendelkeztek. Ez a megkülönböztetés a városlakó és a purger között - *Degré Alajos* szerint - a 18. század közepe felé már egyértelmű volt.[44] A két városrész ugyanakkor hivatalosan egy és ugyanazon szabadságban részesült, vagyis Nagy-és Kiskanizsa együtt jelentette Kanizsát.

A mezőgazdasági földterület pontosabb megítélése levéltári és egyéb források segítségével főleg a Batthyány-korszaktól, tehát az 1740-es évek közepétől lehetséges. Kétirányú folyamat találkozott egymással: mind az uradalom, mind a viszonylag gyorsan szaporodó népesség számára állandóan új termőterületekre volt szükség. 1757-ben egy egyházi összeírás szerint a két város lakosságának nagysága 3573 fő volt már, amely népességnek kétharmada Nagykanizsán élt.[45] Főleg a berektől ellopott, kiszárított legelő-és rétterületek miatt éleződött ki állandóan a földesúr és a városi lakosság ellentéte.[46] A városi lakosság növekedése feltételezhetően - más városokhoz és falvakhoz hasonlóan - külső forrásokból táplálkozott, ám ez a növekedés az 1750-es évek vége felé már lassulni látszik, ezt követően a szaporodás főleg a város belső szaporulatából mehetett már csak végbe. Állandóan újabb és újabb területekre volt szüksége a népességnek, így nem véletlen, hogy egyre nagyobb számban jelentek meg a városban a földesúrtól bérelt (árendált) területek.

A kanizsai, s mellette a homokkomáromi Batthyány-uradalom környékén általában arisztokrata famíliák uradalmai helyezkedtek el. Északon, északkeleten a korábbi osztozkodásnak megfelelően az Inkey-uradalom feküdt, átnyúlva Somogyba. Kanizsa a zalai és somogyi megyehatáron feküdt, így a déli, délkeleti határ a Somogy megyei Festetics-uradalmak közül a szentmiklósi és a csurgói nagybirtok volt, a kettő közötti megyehatárt a Bakonaki patak képezte, amely Kanizsa déli határánál haladt a bagolai hegy alatt. A kanizsai uradalom szempontjából maga a mezőváros volt a legkeletibb pontja az uradalomnak. Nyugaton a Szapáryak letenyei uradalma határolta a birtokot, de szinte elérte az Esterházyak alsólendvai domíniuma is a Batthyány-földeket. Egyedül északnyugaton volt néhány olyan falu, amelynek nem nagybirtokos volt a tulajdonosa. Mindez viszont azért fontos, mert miután az 1730-40-es években megszilárdultak az új arisztokrata nagybirtokos generáció földbirtokviszonyai, meglehetősen merev határt is jelentettek, innentől kezdve nemigen változtak az uradalmak falvainak tulajdonosai ezen a környéken. Nincs tudomásunk arról, hogy a vizsgált 120 év utolsó két harmadában valamit is változott volna akár a kanizsai, akár a homokkomáromi uradalom összterülete.

Kanizsa földbirtokszerkezete a 18. század közepén

A mezőgazdasági földterület pontosabb megítélése levéltári és egyéb források segítségével az 1740-es évek közepétől lehetséges. Ránk maradt egy 1752-es földbirtokösszeírás, amelyből viszonylag pontosan megítélhető a földesúri és úrbéres kezelésű földek elhelyezkedése és aránya.[47] (Az adatok magyar holdban vannak megadva.)

	szántóterület		külső kertek		rétterület	
	urasági	lakosoké	urasági	lakosoké	urasági	lakosoké
Nagykanizsa	117	2483	45	234	631	128
Kiskanizsa	7	679	-	211	-	388
Összesen	124	3162	45	445	-	516

A város mezőgazdasági termelésre használható földterülete a 18. század közepén mintegy 4854 hold volt, ehhez még mintegy 20 holdat hozzá kell adnunk, amit a városban élő ferencesek használtak, vagyis hozzávetőlegesen mintegy 4900 holdas használható határral rendelkezett ekkor Kanizsa. A kettős város használt területének mindössze 26,2 százaléka tartozott a kiskanizsai gazdákhoz, míg 74 százalék esett Nagykanizsára. (Sajnálatos módon meg kell jegyeznünk - s ez mutatja a korbeli források értelmezési nehézségét is -, hogy ugyanakkor az 1753-as évre találtunk olyan összeírást is, amely a két városrész által használt hasonló össznagyságú területet egészen más eloszlásban mutatja, amely szerint a nagykanizsai szántók alig voltak nagyobbak a kiskanizsaiai által használtnál.[48] Ilyenkor a kutatónak döntenie kell számos egyéb szempontot mérlegelve, de a tévedés lehetősége sajnos nem kizárt. Mi a részletesebb, a pontosabb dűlőnkénti felosztást nyújtó összeírást vettük alapul.) Nem tartalmazzák az adatok a legelő és erdőterületet, amelyet a város és a földesúr közösen használhatott, valamint a két városrész között elterülő hatalmas mocsarat sem, amely ha nem is minősíthető termőterületnek, mégis a lakosság és az uradalom számára is sokat jelentett a megélhetés és a jövedelemtermelés szempontjából. Ha ezt a 4900 holdas adatot összevetjük az első megbízható, amúgy

az 1810. évben elkészített funduális kimutatással, amely szerint Kanizsa határa mintegy 13000 magyar hold volt,[49] akkor látható, hogy a betelepedés korában a város a későbbi földterületének alig több mint egyharmadát használta csak fel agrártermelés céljára. Vagyis egyértelmű, hogy Kanizsa esetében még nem jutott el a népesség - az adott technikai szint mellett értelmezve - termelési illetve eltarhatósági optimumára. Azt is ki kell emelnünk, hogy a szántók, rétek és külső kerteknek minimális hányadával, vagyis 175 holddal rendelkezett csak az uraság, (az összes terület 3,6 százalékával), a többi a lakosoké volt 1752-ben. Még megjegyezzük, hogy ez a 37-38 százalékos arány nagyjából megfelelt az országos rátának, ám mivel Kanizsa a volt hódoltsági területen feküdt, így az itt elért egyharmados határhasznosítási arány a többi hasonló pusztulást szenvedett vidékhez (így például a szomszédos Somogy megyei területekhez) képest akár jónak is mondható.

A felvett adatok alapján a lakosság által használt földek területi elhelyezkedése is megítélhető. Kanizsa településhálózatának legjellegzetesebb darabjai főleg azok az utcák voltak, amelyek a fontosabb kifelé vezető útvonalak mentén helyezkedtek el. Így a legnagyobb dűlőföldek Nagykanizsán a Szentgyörgyvári út mellett találhatók, ahol 318 holdnyi szántóföld volt ekkor, de megemlíthetjük a Légrádi út menti 265 holdas dűlőt is. Kiskanizsán is hasonló a helyzet, ahol a Bajcsai út mentén voltak nagyobb szántóföldek. Az is teljesen világos az elnevezésekből, hogy jelentős irtásföldek voltak már a város határában: Nagykanizsán 327 hold, míg Kiskanizsán 57 holdas irtásföld létezett ebben az időben. A szántók két nyomásúak *(calcatura)* voltak, ebben az időben a Dél-Dunántúl ezen vidékén még meglehetősen általános volt a két nyomásban használt szántóföld.[50]

A szántóföldekről még el kell mondanunk, hogy érdekes módon sokkal kiterjedtebbek a nagykanizsai szántók a kiskanizsaiak által birtokoltnál: a 375 gazdával rendelkező Nagykanizsa 2421 holdnyi szántót birtokolt, amely gazdánként 6,5 holdas nagyságot jelent. Ezzel szemben Kiskanizsán a 199 gazdára jutó 673 hold gazdánként mindössze 3,4 holdat tett ki. Mindebből már leszűrhetjük azt a tanulságot, hogy a 18. század közepén vélhetően a nagykanizsai népesség esetében a szántóföldnek a megélhetésben lényegesen nagyobb szerepe volt, mint a kiskanizsai lakosságnál, ott valószínűsíthetően más ágazatok dominálhattak a mezőgazdasági gyakorlatban.

A rétterületről szóló adatok mindezt alá is támasztják. Míg Nagykanizsán a lakosoknak mindössze 128 holdnyi kaszálójuk volt 1752-ben, addig a mindössze fele akkora népességgel rendelkező Kiskanizsa 388 holdas réttel rendelkezett. Ugyanakkor az is látványos az adatokból, hogy az uraság a lakosokhoz képest igen jelentős méretű, 631 holdas rétterülettel bírt, ami természetesen a majorsági állattartás jelentőségére utalhat. Érdekesség, hogy Kanizsa rétjeinek egy része a két várost elválasztó berek területén feküdt, ez az elmocsarasodott terület ugyanis nem egy egybefüggő vizes területként létezett ebben a korban, hanem kisebb-nagyobb szigetek emelkedtek ki belőle, amelyeket vagy kaszálóként, vagy pedig legelőként hasznosítottak. Ilyen volt például a „Polay szigettye" megnevezés alatt felvett 384 holdas földdarab, vagy a „Kányavári rét" stb.[51]

A kanizsai lakosok által birtokolt és használt földterületek kapcsán nagyon lényeges, hogy a lakosok által birtokolt szántók, kertek és rétek milyen jog révén voltak a kanizsaiaké. Ez azért érdekes, mert a magyarországi társadalmi- és joggyakorlatban a mezővárosi lét nagyon eltérő lehetőségeket adott a városlakóknak, illetve a földesuraknak. A Dél-Dunántúl kisebb, alig pár ezres mezővárosaiban megszokott volt ebben az időben, hogy a városi önkormányzat szinte alig létezett, s a város semmit nem tudott elérni uraságával szemben, a város igazgatása, adóztatása az erős földesúrtól függött. Az ilyen esetekben a mezővárossá válás elsődleges hordozója az uraság volt, aki igényt tartott arra, hogy saját uradalmi központjában vásárokat tarthasson. Kanizsa oppidum azonban ettől eltérő sajátosságokat mutatott, hiszen itt a városi funkció tradicionális elem volt, senki nem kérdőjelezte meg a város létét, s éppen ezért - nyilván a nagyobb népesség miatt is - szinte mindenben a város volt a kezdeményező, ami erős alkupozíciót biztosított neki, mivel joga volt akár az uralkodóhoz is fordulni jogorvoslatért (mint ahogyan erre majd láthatunk is példát a későbbiekben Kanizsa esetében). A földhasználat szempontjából mindez több mindent is magával hozott. Egyrészt azt, hogy a megszerzett földek tartósan a lakosok kezében maradtak, egészen addig, míg az árendát kifizették érte. Másrészt egy sajátos, pontosan nehezen definiálható szokásjogi rendszer is együtt élt a földhasználattal: amíg a város megváltotta magát, addig belső ügyeinek nagy részét önmaga intézhette. Harmadrészt viszont az új földek megszerzése, a földesúri tulajdonban lévő berek ügye mindig kemény harcot hozott a mezővárosi lakosok és az uraság között.

A fenntebbi adatok azokat a földeket tartalmazták, amely a lakosságnak úrbéres jogán adatott meg. Emellett azonban lehetősége volt Kanizsa gazdáinak egyéb, kiegészítő jellegű földeket is bérelni a földesúrtól. Egy 1753-ban készült árenda-összeírás alapján lehetőségünk van a nagy - és kiskanizsaiak által a földesúrtól bérelt földek pontos megítélésére.[52] Az így bérelt terület szántó és kert volt.

fundus mérete	Nagykanizsa		Kiskanizsa	
	fő	százaléka a gazdáknak	fő	százaléka a gazdáknak
1/8 vagy annál kisebb	102	28	26	13
2/8 fundus	81	22	46	23
3/8 fundus	65	18	57	29
4/8 fundus	42	11	30	15
5/8-8/8 fundus	60	16	33	17
9/8 vagy annál nagyobb	7	2	6	3

Néhány lényeges következtésre mindenképpen fel kell hívnunk a figyelmet. Mivel igen jelentős a nagykanizsai szántóföldet bérlők aránya (az összlakosságból 73 %), így egyértelmű, hogy ebben a korszakban a városi népesség még igencsak ráutalt volt a mezőgazdasági termelésre. Tudjuk persze, hogy ez nem magyarországi specialitás, a lausanne-i egyetem professzora, Paul Bairoch a praeindusztriális gazdaságok és társadalmak természetes sajátosságának tartotta az urbánus populáció agrártermelési vonásait.[53] Másrészt a nagykanizsai népességen belül nyilván folyamatosan erősödött az ipari és kereskedelmi hajlam, hiszen adataink szerint 101 olyan gazda (lakos) van a városrészben, aki nem foglalkozik mezőgazdasági termeléssel, ami persze nem zárja ki azt, hogy saját fundusán kerti növényeket, zöldségféléket, gyümölcsöt termeljen, avagy kisállatot tartson. Ez a népességnagyság egészen biztosan ipari, kereskedelmi, esetleg hivatalnoki, tisztviselői tevékenységéből, vagy pedig egyéb szolgáltatási tevékenységből tartotta fenn magát, családját. Harmadrészt pedig - lehet hogy pont a szélesebb belső piac, a megindult specializáció oka folytán - szemmel láthatóan nagyobbak a szélsőségek a szántóföldbérletek kapcsán. A legtöbb szántót a nagykanizsai illetőségű *D. Michael Tax* bérelte 1753-ban a földesúrtól, aki ugyan csak 1/8 fundussal rendelkezett, ám mellette 4,75 holdnyi kertet, s 10,5 holdnyi szántót bérelt Batthyány gróf urasági földjéből; *Vadász András* mintegy 3/8-ad fundusa mellett 9,5 holdas bérletet vállalt fel. Az árendált szántók mérete szinte mindig meghaladta a bérelt kertekét, a legjelentősebb kivételt *Ferhencz Mihályné* jelentette, aki 3 holdas szántója mellett 4 hold kertbérlettel rendelkezett.

A kiskanizsaiak esetében - a szomszéd városrésszel összevetve inkább a homogenitás jellemezte a földbérleteket. Itt a gazdák 80 százaléka rendelkezett szántóföldbérlettel, s átlagban 3 holdas bérelt földek alakultak ki. Itt kisebbek a szélsőségek: a legnagyobb szántóbérlet 6,5 hold volt. A 6 holdas földterület - figyelembe véve a korabeli magyar viszonyokat - nagyjából megfelelt egy negyed telkes jobbágy szántóföldjének az ország más területein. Ugyanakkor Kiskanizsán kisebbek a kertbérletek, valószínűleg kisebb volt ezen ágazat jelentősége a mezőgazdasági termelésben. Viszont lényegesnek tartjuk, hogy a kiskanizsaiak nagyobb árendált szántóaránya nyilván szorosan kapcsolódott a kisebb úrbéri illetékességükhöz, minden bizonnyal a bérelt földek javítottak valamit földviszonyaikon, hiszen a gazdánkénti 3 hold többlet már a megélhetést is biztosíthatta.

A fenti táblázat alapján megvizsgáltuk azt is, hogy fundusaik alapján milyen társadalmi rétegződés bontakozik ki az adatok tükrében.[54]

Nagykanizsa adatsorainál a százalékos kimutatások nem tartalmazzák azt a 12 embert, akinek semmiféle belső fundusa nem volt a 18. század közepén, valószínűleg egyszerű házatlan zsellérekről van szó. Látható a két városrész fundusainak összehasonlításából, hogy Kiskanizsán magasabbak a belső telki nagyságok, ugyanakkor a nagyobb fundussal rendelkezők is magasabb százalékos arányokat képviselnek, míg a másik végletet az a mindössze 13 %-nyi gazda adja, akinek 1/8, vagy annál is kisebb földje volt. Ezzel szemben Nagykanizsán kisebb belső telkek alakultak ki (talán pontosan azért, mert kétszer annyian éltek ott), s lényegesen kevesebben voltak, akiknek viszonylag nagy fundusuk volt. Arra is utalnunk kell, hogy az 1/8-nyi, vagy annál kisebb fundussal rendelkező lakos a magyarországi jogszokások szerint már házas zsellérnek minősült. Világosan látszik, hogy a házhellyel rendelkezők közül Nagykanizsán igen magas az ilyen kis területtel bírók aránya.

Az úrbéri szerződések jelentősége

Kanizsa város lakosságának jogállását, termelési lehetőségeit, s ebből következően szolgáltatási kötelezettségeit a mindenkori földesúrral kötött ún. úrbéri szerződés határozta meg. Tudjuk, hogy már a Grassics-korban is kötöttek ilyen kontraktust. 1713. január 1-én kelt az az irat, amely egy éves időtartamra rögzítette a város kötelezettségeit.[55] A szerződésben benne szere-

pel, miszerint - nyilván a jövevények, betelepítendők egységes kezelése érdekében - egy egész házhoz 24 hold szántó jár, s ezután évi 4 forint cenzust kell fizetni. A házhelyhez kert is jár, amely után az árenda 9 krajcár. Ugyanakkor a nehézségek miatt három évre a város számára elengedték az adót. Ha a városban megbírságolnak valakit, akkor a bírságpénz fele az uraságot illeti, másik fele pedig a városé. Ugyanakkor a város kötelezettségei között említették meg, hogy fenn kell tartania egy kórházat.

A Szapáry-korszakra vonatkozóan is fennmaradt egy szerződés, amely egy peres ügy kapcsán 1787-ben kelt ugyan, de benne szerepelt a város és báró Szapáry István 1731-ben kötött megegyezése.[56] Világosan utal az irat arra, hogy a tavalyi szerződés nagy részét továbbra is életben tartják, ami jelzi azt, hogy minden évben nekifutott a város és a földesúr a szerződés megújításának. 1731-re viszont kibővültek az eddigre már megnagyobbodott Kanizsa város kötelezettségei: árendaképpen évi 700 forintot voltak kötelesek fizetni. A korabeli mezővárosokban komoly jövedelemtermelési forrás volt a korcsma, a vendégfogadó, s egyéb regále-jogok hasznosítása. Ebben a szerződésben rögzítették, hogy a korcsmáltatás joga a földesúré, de Szent Mihálytól karácsonyig a városi lakosok borát is ki lehet mérni. Előírták, hogy kukoricából kilencedet kell adni; a vadászat, a halászat joga az uraságé; a péknek először a földesúr lisztjéből kell kenyeret sütnie. Már ekkor felmerült az ún. Kerekes-rét hasznosítása, de ekkor még úgy határoztak a felek, hogy az ott folyó szénakaszálás joga az uraságé, akárcsak a Szentmiklósi réten. Mindezek az elemek arra utalnak, hogy az 1730-as évekre a szokásjogi rendszer helyébe lassan-lassan a világosan definiált úrbéri kontraktus került, vagyis kezdtek jogilag is normalizálódni a földesúr és a városi lakosság kapcsolatai.

Az 1750-es évekre - immáron a Batthyány-korban - még inkább letisztázódtak a szerződések, még több területen szabályozták pontosan a város és a földesúr kapcsolatát. Viszont a szerkezete fennmaradt az úrbéri szerződéseknek, ami azt tükrözi, hogy a Batthyány Lajos gróf nem akarta fenekestül felfordítani a város addigi szokásait, társadalmi és gazdasági rendjét. Az 1753. januárjában kelt úrbéri szerződés[57] szerint a városnak 1600 forint árendát kell fizetni egy évben, ám az egyösszegű fizetés azt is jelentette, hogy a város befelé az összeget saját maga osztja le, vélhetően - későbbi kontraktusok megjegyzései erre utalnak - a vagyon arányában. Hogy miután kell fizetni, azt pontosan meghatározták egy mellékletben: *„...házi fundusoktól, belső és külső kertektül, földektül és rétektül tartozott a Város fizetni"*. Ez az 1600 forint pontosan 900 forinttal több, mint a korábbi szerződésekben rögzített 700 forint, vagyis a város sokáig rendkívül kedvező pozícióban élhetett. A városban élő zsellérek évente két nap robotot teljesítenek (ami egyáltalán nem sok, ha az 1767-es Mária Terézia-féle Urbáriumra gondolunk, ahol 12 napban határozták ezt meg), ennek a zselléri robotnak pénzben mért érté-két mintegy 150 forintra becsülték. A városi népesség, illetve a gazdák számának növekedése megnövelte a lakosság állattartási legelőszükségletét, amit a szerződés szerint a kerekesi, a péterfai és a bilkei pusztákban garantáltan szabadon folytathattak Nagy- és Kiskanizsa gazdái, ám kikötötték, hogy ugyanezen pusztákban a sertések makkoltatása és a faizás továbbra is a földesúr monopóliuma. A legeltetés után járó cenzust 400 forintra becsülték. A kilenced adásából származó földesúri jövedelmet, amely minden termékre vonatkozott, 1753-ban 700 forintra becsülték.

A korcsmáltatásra alapvetően fennmaradt a Szapáry-féle szerződés (ami pedig az országos jogszokásokhoz igazodott), vagyis a durván három hónapos városiak által történő borárultatás. Ám az iratokból az is kiderül, hogy a szokásjogot gyakran megsértették a városiak, s akkor is bort árultak, amikor csak az uraságnak szabadott volna. A szerződés ezen 6. pontja a földesúrnak ez ügyben keletkezett, mintegy évi 150 forintra rúgó kárának megszüntetését javallja. Sőt azt is leírták, hogy idegen borok is előfordulnak a városban s olyanok is árulnak borokat, *„...kiknek Szőlejek nincsen"*. Az italmérés kapcsán a 8. pontnál azt is rögzítették, hogy a *„...mesterséggel készített Italokat, Sört tudniillik, égett Bort és akár minemő Pálinkát árulni a Parasztoknak tilalmas"*, ez a földesúr joga.[58] Volt már mészárszék is a városban, ám annak anyagi hasznát kizárólag a földesúr élvezhette (a bérlőn kívül). A pékekre is maradt a régi szabály, akárcsak a vadászatra, halászatra. Újszerű volt viszont annak kimondása, hogy a boltokból és a kereskedelemből származó haszon a földesúré; a telkek eladásából vagy pedig bérbeadásából az uraságnak tizedrész jár, az ebből származó éves földesúri bevételt 207 forintra kalkulálták; a caducitások az uraságra szállnak; az új házak tulajdonjogát igazolni kell; súlyosabb büntetést csak uraság szabhat ki; a vásárok jövedelme a földesúré, ám a hídpénzt a város szedheti. Kanizsa város tisztségviselőit továbbra is a város választja, ám a földesúrnak megerősítési, vagyis egyetértési jogosultsága van.

Ezek voltak azok a szabályok, amelyeket az úrbéri szerződés rögzített, az ebből várható földesúri bevétel mintegy 3600 forintnyi összeg volt.[59] Ám emellett ott voltak azok a beneficiumok is, amelyeket a földesúr a maga akaratából átengedett a városi népességnek, s amiért azok fizettek vagy szolgáltak. 1753-ban a két városrészben összesen 780 ház volt a lakosok kezén, ami után fejenként 1 forintot fizettek. Átengedett a városiaknak a földesúr 3017 hold szántóföldet, 468

hold rétet, vagyis összesen 3485 holdnyi területet, amiért holdanként 3,5 napi gyalogrobotot vállaltak a lakosok, ez pénzbe átszámítva 2032 forintnyi összeget tett ki. Ugyanez a zsellérektől 200 forintnyi volt. Az átengedett irtásrétek után 40 forint cenzust kellett fizetni. Ehhez jött még az az ötlet, hogy *„Minden Házzal bíró Gazda tartozzék Urbarialis Regulatio szerént 18 nap gyalog szolgálni vagy azokat 10 krajcáronként megváltani"*, ami után 2250 forintos jövedelme lenne a grófnak. A kilenceddel, s néhány itt nem felsorolt aprósággal egyetemben ez 6202 forintos évi bevételt biztosított az uraságnak.[60]

Nagyon sokan próbálták már úgy beállítani Kanizsa város és a Batthyány grófok kapcsolatát, miszerint az folymatos harc volt „valamiért" (földért, erőforrásért stb.). Nos, az 1753-as szerződésnek már a létrejötte is egészen mást mutat. A fenti 6202 forintos urasági bevétel kikalkulálása ugyanis úgy történt, hogy számba vették azt is, hogy a város milyen jövedelmeket tud létrehozni, s nagyjából elfelezték a kétféle jövedelmi forrást. Így számba vették azt, hogy a városnak a *„Négy Capitalis Vásárbul"* legalább 800 forint, a hídpénzből 200 forint; a legeltetési jog átengedéséből 400 forint, a kereskedő zsidóktól 456 forint; a vendégfogadók bevételeiből 300 forint, az *„Oskolabéli Ifjúságnak"* fogyasztásából 300 forint jövedelme vagyon, s ehhez hozzászámítva még néhány kisebb tételt körülbelül ugyanakkora jövedelmet kapunk, mint amekkorát a gróf realizált.[61] Vagyis a vertikális rendszer mellett egyfajta reciprocitív kapcsolatról van szó a város és földesúr között a jövedelmek szétosztását illetően.

Népesség és társadalmi struktúra a 18. század utolsó harmadában

Nagy-és Kiskanizsa dinamikus népességnövekedése a 18. század közepe után némileg lelassult, ám a növekedés így is látható. Levéltári források és szakirodalmi adatok alapján az 1770-80-as évek körül a városrészek népességnagysága a következőképpen festett.[62]

	Nagykanizsa	Kiskanizsa	Összesen
1751	2335 (65,4 %)	1238 (34,6 %)	3573
1771	2882 (67,9 %)	1367 (32,1 %)	4249
1784	3857 (70,5 %)	1618 (29,5 %)	5475

Az adatokból világosan kiszámolható, hogy az 1757 és 1784 közötti időszakban a két városrész közül Nagykanizsa népessége növekedett gyorsabban. Azt nem tudjuk, hogy esetleg volt-e jelentősebb belső vándorlás a két városrész között, mindenesetre nem zárhatjuk ki. Az is világosan látható, hogy 1757-1784 között Nagykanizsa lakossági részarányát 65 százalékról 70 százalékra növelte. Sajnos a ránk maradt népességösszeírások közül még az 1784-es is igencsak tömbösített jellegű adatokkal rendelkezik, így azt nem lehet belőle megmondani, hogy a tisztán mezőgazdasági népesség mekkora lehetett Kanizsa két városrészében. Ám egyéb kiegészítő források is maradtak, így például két gazdakimutatás, illetve egy területi felmérés. Ezekből megállapítható, hogy 1768-ban Nagykanizsán 421 gazdát, Kiskanizsán pedig 250 gazdát (vagyis összesen 671-et) számláltak meg.[63] A gazdák száma ugyanakkor folyamatosan szaporodott, 1771/2-ben Nagykanizsán már 47-el, Kiskanizsán pedig 18-cal volt több gazda, mint 1768-ban.[64] (Ám azt is hozzá kell tenni, hogy néha a források bizonytalanná teszik a kutatót, sokszor egymásnak ellentmondó adatokat is tartalmaznak.) Ha még szélesebb intervallumban vizsgáljuk a gazdák számának szaporodását, akkor az 1753 és 1771/72 közötti mintegy 20 éves időszakra vonatkozóan azt állapíthatjuk meg, hogy Nagykanizsa 94, Kiskanizsa társadalma pedig 74 gazdával szaporodott, vagyis összességében 168 új, földdel is rendelkező egyén (családfő) jelentkezett ebben az időben. Tudjuk azt is, hogy 1773-ban a két városrészben együtt 108 olyan családfő élt, aki foglalkozását tekintve iparos és kereskedő volt. Az 1784-es népszámlálásból az is kiderül, hogy Nagykanizsán már 529, míg Kiskanizsán 297 ház volt, ami azért lényeges, mert azt tekintették gazdának, akinek belső fundusa, így értelemszerűen nagy valószínűséggel háza is volt. Ugyanakkor arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy eltérő volt a két városrész háztartási rendszere. Nagykanizsán 1784-ben az 529 házban 732 család élt, vagyis csaknem 1,4 család jut egy házra. Ez arra utal, hogy a keleti városrészben megindulhatott a lakosság házakon belüli felduzzadása (vagyis a háztartás belső létszámának növekedése, ami egy sajátos agrárkortünetnek számít az ekkori Magyarországon, s aztán folytatódott a 19. században is tovább). Ezzel szemben Kiskanizsán egy házra alig több mint egy család jut, ami lehet, hogy azzal függ össze, miszerint az agráriusabb jellegű nyugati városrészben nem igen voltak már művelés alá vonható szabad területek új csa-

lád (s egyben új háztartás) létrehozására, aminek főleg akkor van jelentősége, ha azt nézzük, hogy itt is folyamatos volt a gazdák szaporodása: 1768-ban még csak 250, ám 1784-ben 297 önálló házzal rendelkező egyén volt már a városban. (Az is lehetséges, hogy a kiskanizsai népes-ség növekménye lassan áthúzódott a keleti városrészbe.)

Eltérő volt a két város településrendszere is, már egy korábbi, 1753-as *„Belsőségek birtokíve"* című kimutatás szerint Nagykanizsán 14 utca volt. 1772-ben a leghosszabb ezek közül a Soproni utca, ahol az akkori 383 fundusból 107 található.[65] Ezzel szemben Kiskanizsán jóformán csak kettő utca volt. A II. József-korában felvett térképvázlatokból az is látszik, hogy a Batthyány-uraság telkei Nagykanizsán a Magyar utca mentén helyezkedtek el, valamint a Zrínyi, Légrádi, Kazinczy és a Fő út környékén. A nem kis létszámú zsidóság a Légrádi és a Magyar utcában lakott.[66]

Nagyon érdekes eleme a város társadalmi összetételének, hogy keleten meglehetősen sokszínű népességet találunk mind a társadalmi jogállás, mind a foglalkozás szempontjából. Már az 1774-es úrbéri összeírás is azt mutatta, hogy a 223 telkes mellett igen nagy számú (225 fő) zsellér és házatlan zsellér élt.[67] Az 1784-es népszámlálás szerint pedig volt Nagykanizsán a 393 polgár mellett 20 nemes, 35 pap (amiben nyilván a rendházzal bíró ferencesek is benne vannak), 3 tisztviselő, de volt 255 zsellér és 103 olyan felnőtt férfi is, aki az egyéb kategóriába esett (lehettek ezek urasági alkalmazottak, szolgák, stb.). Ha pedig egy korábbi, az 1771/72-es összeírás adatait tekintjük, akkor azt lehet látni, hogy Nagykanizsán 138 olyan egyént írtak össze, akik vagy az opifices, vagy quastores minősítést kapták, s ez világosan utal arra, hogy a kereskedő iparos-és hivatalnokréteg egyre jelentősebbé válhatott a keleti városrészben, hiszen a családfőket tekintve a két kategóriában összeírtak aránya már elérte a 16 százalékot.[68] Mindenképpen fel kell hívni a figyelmet, hogy akár a népszámlálás, akár az úrbéri összeírás adatait tekintjük, igencsak megszaporodtak azok a társadalmi elemek, akik a hagyományos feudális jogviszonyon kívülinek minősülhetnek, akik nem urbarialis mivoltukon, hanem egyéb szálakon kapcsolódtak a földesúrhoz.

Ezzel szemben Kiskanizsán sokkal homogénabb, mondhatnánk falusiasabb társadalmi összetételt találunk mind 1772 és 1774-ben, mind 1784-ben. Előbbi esetben a 268 gazda mellett mindössze 7 tisztségviselőt írtak össze, de hasonló tükröződik a népszámlálásból is, ahol a 234 polgár jogállású ember mellett 106 zsellér is élt, valamint 56 egyéb jogállású ember, de itt szó sincs nemesekről, tisztviselőkről, papokról stb. A termékenységi és halandósági mutatók a két városrészben nem igazán különböztek, amit jól mutat, hogy a férfiakat nézve az 1-17 éves korosztálynak az összférfinépességen belüli aránya a két városrészben lényegében megegyezik.

A Dél-Dunántúl területe ebben az időben - a Kanizsától távol levő Pécset leszámítva - szabad királyi városok nélküli térség volt. Azonban meglehetősen nagyszámú olyan mezőváros található ezen a vidéken, amelyeknek városiasodásában a mezőgazdaság nyilvánvalóan nagy szerepet játszott. Érdemes tehát azt megvizsgálni egy rövid összehasonlítás erejéig, hogy Kanizsa társadalmi struktúrája mennyiben felel meg a térség adottságainak, avagy mi a különbség a régió többi mezővárosaihoz képest. Vizsgálatunkhoz olyan településeket választottunk, amelyek viszonylag közel fekszenek Kanizsához, értelemszerűen zalai vagy somogyi oppidumok.

Népességnövekedés a Kanizsa-környéki mezővárosokban[69] (1784/85 - 1828)

	1784/85	1828
Kis és Nagykanizsa	5475	7824
Marcali	1426	1446
Kaposvár	2126	3579
Csurgó	877	1656
Zalaegerszeg	3500	3454
Légrád	2009	2144
Csáktornya	1142	1475
Kottori	1712	2118
Keszthely	3586	6930

Az összehasonlításból látható, hogy a népességszám tekintetében Kanizsa növekedésével a két megyeközpont - Zalaegerszeg és Kaposvár - nem tudott lépést tartani, egyedül a gróf Festeticsek Keszthely mezővárosa volt az az oppidum a térségben, amelyben viszonylag hasonló lakosságszám-emelkedés ment végbe. Ám mindjárt hozzá kell tennünk, hogy Keszthely növekedése egy tudatos földesúri fejlesztő politika eredménye volt inkább, míg Kanizsa esetében ilyesmiről nem beszélhetünk. Még ennél is fontosabb az, hogy a többi mezőváros viszonylag lassú népességnövekedése mellett azok agrárszerkezeti elmaradottsága is nyilvánvaló, a lakosság döntő aránya továbbra is a paraszti címszó alatt felvett népességelemnek bizonyult. Ezzel szemben Kanizsa egy olyan kiváltságos mezőváros volt, ahol a népesség egy része polgárnak mondhatta magát, évi megváltást fizetett, s - legalábbis Nagykanizsa - egyre inkább jelentős iparral és kereskedelmi szektorral működött már. Vagyis úgy is fogalmazhatunk, hogy a Dél-Dunántúl ezen vidékén egyedül Kanizsa volt olyan település, ahol a modern városkép-

ződés folyamata olyannyira előrehaladt, hogy ebből a szempontból számos szabad királyi várost (civitast) is megelőzött a 18. század végére ez a mezőváros.

Az úrbéri szerződések és a területi változások az 1770-es években

A gazdák számának szinte folyamatos szaporodása a két Kanizsa határában a földesúr számára meglehetősen előnytelenné tette a régi, még az 1750-es évek elején kikalkulált cenzusrendszert. Emlékezhetünk, hogy 1753-ban olyan szerződést kötöttek, ahol az évi 1600 forint fizetése realitásnak tűnt, ám az összeg szétosztását a lakosok között a város vezetősége végezhette. Időközben azonban a gazdák száma másfélszeresére nőtt, miközben az árak és az értékesítési viszonyok folyamatosan javultak, vagyis az uraság részéről joggal merülhetett fel a kanizsai úrbéri szerződés revideálása.

Két tényező ehhez mindenképpen hozzájárult. Az első, hogy 1760. június 10-én kelt nyilatkozatában Batthyány Lajos gróf lemondott kanizsai és homokkomáromi birtokainak tulajdonjogáról és kezeléséről, s azt átadta legidősebb fiának a birtokok összes haszonélvezetével együtt.[70] Az új földesúr pedig nyilvánvalóan jövedelmet akart látni birtokaiból. A második pedig az, hogy az 1760-as évek közepén egész Magyarország területén megindultak a Mária Terézia királynő által 1767. január 23-án elrendelt úrbéri összeírások, amelyeknek során felmérték és egységes elvek alapján rögzítették az úrbéresek által birtokolt földterületet, s meghatározták az utánuk járó szolgáltatásokat. Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy Magyarországon éppen Zala és Vas vármegye volt az a terület, ahol a legnagyobb társadalmi elégedetlenség lángolt fel, s nem utolsósorban éppen a Festetics- és a Batthyány-birtokok népessége lázadozott a legtöbbet. (Finoman úgy is fogalmazhatunk, hogy a két legnagyobb Batthyány-földbirtokos nem állt éppen a birtokain történő lázadozás alkalmával a helyzet magaslatán.)[71]

Zala megyében is elkezdődött az úrbérrendezés, ám lassan haladt a folyamat, főleg azért, mert a szerződéssel élő települések, de főleg a mezővárosok polgárai, parasztjai nem akartak a korábbi kontraktusnál kedvezőtlenebb Urbáriumot.[72] A nagy társadalmi ellenállás miatt 1767-68-ban úrbéri perekkel akarták az ellenálló nagyobb mezővárosokat (Nagykanizsát, Zalaegerszeget, Turnischát, Alsólendvát és Csáktornyát) az új Urbárium elfogadására szorítani.[73] S mint tudjuk, Kanizsa kiváltságos mezőváros volt, de mégiscsak mezőváros, tehát földesúri fennhatóság alá esett, így küzdenie kellett a korábbi kedvezőbb állapot fenntartásáért, ám tudomásul kellett vennie, hogy a mellette lévő uradalmi falvak (Sormás, Esztregnye, Bajcsa stb.) 1767-68 során Urbáriumot kaptak, s ez előrevetítette a kanizsai újrarendezés végrehajtását is. Ám az uradalom falvaiban sem volt sima ügy az úrbérrendezés végig vitele. Szepetneken például a jobbágyok kijelentették, hogy az új szabályozást nem akarják elfogadni, s helyette inkább a régi szerződés szerint kívánnak és hajlandók szolgálni, egészen addig, amíg a királyi fennség az új kontraktust jóvá nem hagyja. Homokkomáromban a jobbágyok határozottan megtagadták az irtásföldek megváltási árának átvételét, és nem voltak hajlandóak azokat telki illetményükhöz csatolni, hiszen kedvezőbb volt az adózás utánuk.[74]

Egy 1768-as kanizsai tervezetből tudjuk, hogy számos helyen megszorították volna a népesség agrárgazdasági tevékenységét, így a projektum nagy felzúdulást váltott ki. A városiak instanciájukban többek között azt kérték, hogy a földesúr a kerekesi, bilkei és péterfai pusztákat adja át nekik, mivel igen szűk a legelőjük, vagy pedig a földesúr vigye a jószágait máshova.[75] Tanulságos volt a tiszttartó javaslata, miszerint *„Azért nincs elég legelő, mert nemcsak magok marháikat legeltetik, hanem külső és kereskedésre szedett marháknak az legeltetőt kibérlik, és ennyi hányan közölük mint a vagyonosabbak élik az határnak részeit, többi lakosoknak nagy rövidséggel".*[76]

Végül is az új szerződés 1770. július 15-én köttetett meg.[77] Az addigi 1600 forintos cenzus megmaradt, ami kétségkívül nagy eredmény volt a város részéről. A házatlan zsellérek robotját egy nappal csökkentették. Felemelte az uraság a kerekesi, bilkei és péterfai pusztában történő szabad legeltetési és dőlt fák szabad felhasználása után járó cenzust a korábbi 400-ról 600 forintra. Az idegenek árendáiból származó haszon a földesurat illette, a telkek adásvétele továbbra is csak a földesúr engedélyével történhetett. Szigorítást jelentett a bíróválasztás hagyományos rendjének megváltoztatása, miszerint a bírót az uraság három jelöltjéből a város választja. A kilencedet és a tizedet továbbra is fizetik a városiak, a hegyvámos és dézsmás bort kötelesek voltak az uraság pincéjébe behordani. A vadászat, a halászat és a mészárszék joga az uraságé. A városnak azért még maradtak jövedelemforrásai. A korcsmáltatásra fennmaradt a hagyományos három hónapos állapot. A beteg állatokat engedély nélkül is leölhették, az ártalmas nagy vadakat lelőhették. A városi legelőkön csak a város marhái legelhettek. A vásárok és a sátorok jövedelmével is a város rendelkezhetett, akárcsak a híd-pénz szedésével.

A város népességének mindez nem nagyon tetszhetett, hiszen három nappal később már megfogalmazták panaszukat is. Az instanciából olyan kép bontakozik, amely a korábbi jó állapot utáni kesergés hangulatát idézi. Természetesen felpanaszolták, hogy sok a cenzus. (Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy ekkor egy dicalis

adóösszeírás szerint Nagykanizsán 420, Kiskanizsán pedig 241 gazda élt, vagyis az egy gazdára jutó cenzus 2,42 forint volt.)[78] Kérték, hogy hadd lehessen szabad a korcsmáltatás joga, hiszen *„saját szőlőjük van"*. (Ez nyilvánvalóan nem volt igaz, tudva-levőleg a szőlők a hetvenes években még nem Kanizsa területén voltak.) A kilenced helyett mindenben inkább tizedet fizettek volna városlakók. Kérték, hogy a szomszédos Festetics-birtokokról (nyilván a csurgói-szentmiklósi területekről) átjött vadakat hadd lőhessék le, de emellett megígérték, hogy a Batthyány uraságét nem bántják. Szabad birtokforgalmat akartak, az évi szerződés bizonytalansága helyett jobbnak vélték az örökszerződés létrehozását. Úgy gondolták, egy mészárszék őket is megilletné, akárcsak az ún. *„svájci földek"* használata.

A kölcsönös vádaskodások és követelőzések után a kérdés végleges - s úgy tűnik a forrásokból, hogy tartós - rendezése az 1773. március 29-én kelt úrbéri szerződésben következett be, amely Kanizsa város és Batthyány Ádám gróf között köttetett.[79] Bár a város monográfiaírója, Barbarits Lajos meglehetősen plasztikusan ábrázolja a szerződés létrejöttét,[80] mégis úgy tűnik, hogy kölcsönös engedmények látszanak ebben az új kontraktusban. Az évi 1600 forintos cenzust a város továbbra is elismerte, s biztosította azt a régi jogot, hogy a vagyon arányában a város osztotta szét, s ezzel hosszú távon újra előnyös állapothoz jutott. Hatalmas különbségek voltak ugyanakkor az egyéni fizetésben. 1773-ban Nagykanizsán a legtöbbet a *„Piarczi utcában"* lakó Chinoranyi Leopold fizette, évi 16 forintot, míg a kiskanizsi fővirilisnek Vunczon József számított a maga 13 forintjával.[81] Érdekes módon a kiskanizsaiak az össz 2000 forintból népességük arányához képest többet fizettek, mint a nagykanizsaiak. A 2000 forintos kvótából 875 forint (44 százalék) megfizetésének terhe hárult rájuk akkor, amikor a gazdáknak csak 37 százaléka élt Kiskanizsán.

A város biztosította magának azt is, hogy a lakosok a külső és belső telkeket szabadon adhatják el. Továbbra is szabadnak minősült a cenzus ellenében a három pusztában való legeltetési jog, ám a zsidók és a görögök ottani legeltetése kizárt volt, ugyanakkor ők nem fizettek cenzust sem, hiszen másfajta adóra voltak kötelezettek. (Az 1771/72-es dicalis conscriptio szerint 50 zsidó család élt már a keleti városrészben.)[82] Ha a város makkoltatni akarta a sertéseit, akkor ezért bérleti összeget kellett fizetnie a földesúrnak. Nagy újdonság volt a korábbiakhoz képest, hogy a földesúr engedélyezte a városnak a juhtartás lehetőségét. Megmaradt a hídpénz, az útvámszedés és a vásári jövedelem is a város számára.

A másik oldalon a földesúr biztosított magának még 400 forint cenzust a kidőlt és száraz fa után járó városi használatból, fentartotta magának a korcsma, a mészárszék, a vadászat, a halászat jövedelemszerzési lehetőségét. (A korcsma kapcsán kiemelhetjük a szerződés azon punctumát, miszerint *„senki a házában bort nem tarthat, el nem adhat"*. A házatlan zsellérek a régi gyakorlatnak megfelelően 2 gyalognappal tartoztak az uraságnak, s emellett még 20 krajcár cenzust is fizetniük kellett. Kimondták azt is, hogy az új irtásföldek megszaporodása miatt újra fel kell mérni Kanizsa területét. A kórház számára rendelt 61 holdnak a fenntartása a város kötelessége volt. Megszabadult a földesúr a híd rendbentartásának kiadásaitól is, hiszen egy 1773. augusztus 8-án kelt kitétel alapján az a várost terhelte, amiért azok még valami kis földet is kaptak. S lényeges pontja az új szerződésnek az is, hogy a kontraktus kölcsönös betartását a vármegyei szolgabíró fogja ellenőrizni. Ugyanakkor elrendelték a város pontos földfelmérését, ezt a tevékenységet Kovács János *„authenticált mathematicus"* végezte el 1774-ben.[83] Ennek során - eltérően néhány uradalmi falutól - egy sessio nagyságát 32 holdban határozták meg, míg egy holdat 1248 négyszögöllel azonosítottak, amely 3 pozsonyi mérőnyi vetést feltételezett. Az 1774-ben elkészült összeírás szerint a városiak által használt belső telkek nagysága Nagykanizsán 63,5 egész telket, míg a kiskanizsaiak hasonló földje 49,5 egész telket tett ki, átszámítva ez összesen 3615 holdnyi terület.[84]

Egy 1772-es területi összeírásból kiderül, hogy Nagykanizsán ebben az időben a lakosok 3908 holdnyi szántót, fundust és kertet tartottak kézben, amihez még hozzá kell számítani 264 kaszás rétet, ugyanakkor Kiskanizsán 3064 holdnyi földdel, s mellette 520 kaszás réttel rendelkezetek, vagyis együttesen a két városrész lakossága mintegy 6972 hold földdel, s emellett 784 kaszás réttel bírt ekkor.[85] Mivel tudjuk egy későbbi iratból, hogy a város egész területe 12952 hold volt, így kiderül, hogy az összes földből messze a város birtokolt többet, hiszen a lakosok által használt föld az összterületnek több mint 60 százalékát jelenti. S a népesség szaporodásával nyilvánvalóan még nagyobb esélyek nyíltak a városiak előtt, hiszen jelentős szolgáltatások jártak a földesúrnak, vagyis fennált a veszélye a földesuraság számára, hogy részére nézve szélsőségessé válik a földbirtokeloszlás.

Az 1773-as úrbéri kontraktus - annak minden, a lakosságra nehezedő vonzatával - még mindig előnyösebb jog-és vagyoni állapotot teremtett, mint az országos formáknak megfelelő uradalmi falvakra és mezővárosokra létrehozott Urbárium. Nézzük meg, hogy mekkora különbség volt a mezőváros és az uradalmi települések jogállásában és birtokhasználati lehetőségeiben, mekkora volt az úrbéres telki állomány a kanizsai uradalomban 1767-68-ban.

	telekszám	belső telek	szántó	rét	úrbéres telki föld	telkes jobbágy	házas zsellér	házatlan zsellér
Bajcsa	3,2	19	95	-	114	19	3	-
Eszteregnye	34,0	53	643	294	990	44	1	1
Sormás	26,3	70	584	400	1054	56	5	3
Szepetnek	51,4	75	1200	271	1546	101	9	-
Összesen	114,9	217	2522	965	3704	220	18	4

Látható a táblázatból, hogy a kanizsai uradalomban az 1760-as évek vége felé 242 úrbéres jogállású ember élt, akik együttesen 3704 holdas telki állományt birtokoltak, s emellett természetesen lehetőségük volt a közös haszonvételű földek (erdők, legelők stb.) használatára is. Az is lényeges, hogy a 115 egész teleknyi föld után az uraság jelentős robotszolgáltatáshoz jutott, amely ebben az időben a törvényi szabályozásnaknak megfelelően vagy 5975 igás, vagy pedig 11950 gyalognapszám volt. Nem tudunk arról, hogy az úrbéres falvak a kanizsai uradalomban megváltották volna ekkoriban a robotot, így igen jelentős ingyen munkaerőhöz jutott Batthyány gróf. A Batthyány-család hercegi ágának az úrbérrendezés idejében 198 egész teleknyi földje volt az uradalom területén (értelemszerűen Nagykanizsa és Kiskanizsa nélkül), míg összes dunántúli úrbéres földjeinek (Baranya, Somogy, Vas, Veszprém és Zala megyékben) kiterjedése 863 egész telket tett ki.[86]

A berek kérdése

A 18. század hetvenes éveire egyre világosabbá vált, hogy a két városrész terjeszkedése leginkább egymás irányába történhet, s ennek legfontosabb akadálya az a mocsár, amely Kis-és Nagykanizsa között irdatlan nagy földre terjedt ki. Nagyon lényeges volt, hogy a mocsár lecsapolása egyrészt az eltartóképesség megnövelését eredményezheti, ám emellett járulékos hasznai is számottevőek: javulhatnak a közegészségügyi viszonyok, egységesebb formát nyerhet a városkép, s nem utolsósorban javulhatnak az infrastrukturális feltételek. A földesúr és a város már az 1760-as évektől kezdve próbálkozott a lecsapolás kezdetleges formáival, hogy a vizek szabad járását valamiképpen korlátozza. A legjelentősebb kísérletek 1762-ben és 1766-ban történtek. 1762-ben három ízben árkoltak, metszettek a városiak, aminek eredményeképpen 565 öl hosszúságban ástak ki csatornát, erre a tevékenységre a város 113 forintot fizetett ki.[87] Négy évvel később pedig 442 ölnyi kanális készült el, ami 109 forintjába került Kanizsa lakosságának.[88] A földesúr költségeit nem ismerjük, de tudjuk, hogy egy osztrák származású Wieser nevű földmérő készítette el a terveket, s irányította munkálatokat.[89] A lecsapolási folyamat azonban megszakadt, ám elszórt utalásokból tudjuk, hogy a csatornákra továbbra is odafigyeltek, nem engedték meg, hogy esetleg feliszapolódjanak. A mocsár nagy része azonban továbbra is megmaradt.

A rendezés első nagy problémája a mocsár tulajdonjogának kérdése volt. Mint arra már korábban utaltunk, a berek területén a város is és a földesúr is használt kisebb-nagyobb tisztásokat, legelőket, kaszálókat. A földesúr részéről a majorsági gazdálkodás növelése, a város részéről pedig a hasznosítható területek megszerzése jelentette ahhoz az indítékot, hogy az 1780-as évektől mind a két jogi személyiség magáénak tekintse a területet. Egy hosszú pereskedési folyamat indult itt el, amelybe a vármegyétől kezdve szinte minden joghatóság bekapcsolódott, s ez a folyamat csak 1811-ben - egy megegyezéssel - nyerte el végső formáját.

A város már 1787-ben hivatalosan is jogot próbált formálni a berekre, azt írták a vármegyének, hogy *„...a város ezen berektül és Kanizsának egész határjától árendázott", vagyis olyan földek után fizetett cenzust, amely az övé volt.*[90] A város kénytelen volt valamit lépni, hiszen közismert volt már a gróf terve arra vonatkozóan, hogy árkoltatni akarja mocsarat, s ezzel magának akarja kisajátítatni a területet. A per folyt, ám a földesúri tevékenység is, nagyon úgy tűnt, hogy Batthyány földesúr kész helyzet elé akarja a bírákat állítani. Ráadásul a földesúr elkezdett egy úrbéri pert a város ellen, mondván hogy a kanizsaiak többször is megsértették az uraság saját kezelésű birtokait. Kanizsa a vármegye után az uralkodóhoz fordult, de végleges megoldás nem született. 1791. május 21-én a város újra a vármegyéhez fordult, hogy a megye vizsgálja meg, hogy a mocsár Kanizsáé vagy pedig a földesúré.[91] Az ellentmondás abban állt, hogy hajdanában az Újszerzeményi Bizottság *(Neoacqustica Comissio)* ugyan a földesúrnak adta ezt a területet, ám Szapáry földesúr végrendeletében azt a városra hagyta. Egymással ellentétes döntések halmaza jött létre. A vármegye egyik döntésében a berek tulajdonjogát a városénak mondotta, ám a jogi folyamat más irányt vett: a Batthyányak nagyon erősek és befolyásosak voltak magasabb helyeken. Elérték, hogy az uralkodó az egész kérdést

urbarialis kérdésnek tekintse, hiszen Kanizsa mégiscsak mezőváros volt, s így a döntés joga nyilvánvalóan az úriszékhez tartozott, annak ítélete pedig nem lehetett kérdéses.

A város is aktivizálódott, húzta az időt, újabb és újabb beadványokat fogalmazott, ahogyan az egyik szerződés megjegyezte: *„...a Kanizsai Határban lévő Berek eránt újj kérdések támadván"*, megpróbált újabb tárgyalási pozíciót elérni.[92] 1802-ben aztán döntő lépésre szánták el magukat a kanizsai lakosok: elhatározták a berek lecsapolásnak megkezdését, függetlenül a földesúrtól. Megyei földmérők felmérték a berket, megrajzolták a kiásandó csatornák vonalát, a városi elöljáróság megtervezte a munka elvégzését, szétosztották a feladatot a lakosok között, és augusztus 3-án kora reggel megkezdték az ásást. Három nap alatt Kiskanizsa alatt 5000 ölnyi hosszúságban készült el a 2,5 méter széles csatorna, míg a következő két napon a Bajcsa alatt megkezdett kanálisnak álltak neki, s ástak ki 4000 ölnyit. A két észak-déli árkot fent északon két, összesen 980 öl - nyilván vízbevezető - csatornával egészítették ki. A munka nem került pénzbe, azt a városi lakosok végezték ingyen. A tulajdonjog ezzel persze még nem változott, továbbra is bizonytalan volt a per végkimenetele.[93]

Végül is mintegy 20 éves állandó pereskedés után 1808-ban - úgy nézett ki - végleges uralkodói döntés született: *„...Szent Jakab havának 26-án ki adott Kegyelmes Resolutio szerint az Urodalomnak megítéltetett, és Executiora visszaküldetett"*, vagyis a földesúr pert nyert, s erővel elfoglalhatta a berek területét.[94] A város még most sem adta meg magát, a végleges uralkodói döntés után is újabb kérelemleveleket fogalmazott Őfelségének, aminek hatására a végrehajtást is felfüggesztették. A város mindenhova instanciázott, ám hivatalos fórumokon - az időn kívül - nem sok eredményt ért el, Zala vármegye például azt írta vissza, hogy *„...a Városiak ezen Kérelem leveleikben semmi új okot elöl nem hoznak, és így kéréseknek a Törvény értelme szerént hel nem adatthatik"*. Ám végül is kiderült, hogy az időhúzás is lehet eredményes. A mindenféle beadvány eredményeképpen a Helytartónács a számos funkcióval rendelkező gróf Várkonyi Amade Antalt küldte ki a helyzet rendezésére, aki többek között titkos tanácsos, kamarás, s nem utolsósorban *„Tekintetes Nemes Zala Vármegye Fő Ispányi Hivataljának Kormányozója"* is volt. Az egyeztetések eredményeképpen 1810 legvégén a földesúr és a város lezárhatta a perlekedést, rendezte a berek ügyét, s ezt összekapcsolták egy új úrbéri kontraktus megkötésével.[95] Azonban hozzá kell tennünk azt is, hogy minden bizonnyal nagy szerepe volt a rendezés létrehozásában annak is, hogy az uradalom földesura is megváltozott: 1806-tól az a Batthyány Fülöp herceg irányította a majorátust, aki a korábbiakhoz képest lényegesen békülékenyebb hangot ütött meg a várossal kapcsolatban.

Az 1811-es örökszerződés

A nagy kérdés eldöntése és értelmezése szempontjából érdemes azonban egy pillantást vetni arra, hogyan is nézett ki az 1811-es contractus előtt és után az uradalom és benne Kanizsa város földbirtokmegoszlási rendszere.

Földbirtokszerkezet Kanizsán 1810-ben, a szerződés megkötése előtt[96] (magyar holdban)

	földesúri terület	városlakók által bírt terület
belső házhely	-	503
külső kert	-	489
szántóföld	220	3133
rétterület	146	808
erdő	543	5333
mocsár	1719	56
szőlő	-	-
összesen	2630	10322

Látható a táblázatból, hogy az 1772-es állapotokhoz képest jelentős eltolódás figyelhető meg a hasznosított földterület hovatartozásának kérdésében. Míg 1772-ben alig több mint 60 százalék föld volt a városiak kezében, addig 1810-re ez az arány kereken 80 százalékra emelkedett. Az is egyértelmű, hogy a földesúr alig folytatott szántóföldi növénytermelést a város határában, hiszen mindössze 220 holdnyi földdel rendelkezett, s nem voltak külső vagy belső kertjei sem a határban. A területi kimutatásból következik az is, hogy az 1719 holdra kiterjedő mocsárban található legeltető területek, a kaszálható tisztások viszonylag nagy mennyisége az uradalom számára a 19. század első éveire - de láthattuk ezt korábbi időszakokra nézve is - az állattartást predesztinálták. Ha a városlakók földbirtokviszonyait vizsgáljuk, akkor pedig az tűnik először szembe, hogy viszonylag nagy a szántóföld kiterjedése. 1786-89 között 3261 holdnyi szántóval rendelkeztek a lakók, amely - figyelembe véve a számolási pontatlanságokat - 1810-re alig változott. Lehetséges, hogy ez a mozdulatlanság jelentette a városiak problémáját? Mindenestre tény, hogy a gazdák számának szaporodásával a szántók nem növekedtek együtt. Az erdőket is a városlakók használták elsődlegesen, s viszonylag nagyok voltak a kertek, amelyek a városban élés klasszikus földterületeinek minősíthetők. Ugyanakkor

a királyi ítéletnek megfelelően az összeírás a mocsárból szinte semmit nem juttatott a lakóknak.

A 19. század első éveiben megindultak a lecsapolási munkák, s ennek során felmérték és funduális könyvben rögzítették a berek földállapotait. A ránk maradt levéltári forrásokból, (de részben Simonffy Emil egyik tanulmányából is) tudjuk, hogy az osztozkodás eredményeképpen Kanizsa város lakosainak kezén maradtak azok a berekterületek, amelyeket egészen 1807-ig használtak, s amelyeket korábban irtás révén hódítottak el a mocsártól. Ezekért a földekért korábban cenzust nem fizettek. Egy levéltári csomónyi tanúvallomás a bizonyíték arra, hogy már a 18. század közepétől kezdve a városlakók a berek területén lévő kaszállóréteket minden megkötés nélkül használhatták, s ugyanúgy ott szabad legeltetést is folytathattak, ezt a tevékenységet sem az uradalom tisztjei, sem más hatóságok nem korlátozták.[97] A város kapta - egy kisebb, 6 holdas földet leszámítva - az átvezető úttól északra, valamint a délnyugatra eső területeket, ugyanakkor megkapott az uraságtól a város két olyan földdarabot is, amit ugyan korábban az uraság használt, ám most a szétosztásnál nem lett volna értelme megtartani, hiszen olyan helyen feküdtek, amelyek most már a városé lettek. Ez a két földdarab a korábbi úrbéri szerződésekben is állandóan jelen lévő Pólay-sziget és a Pivári malomnál lévő föld volt. Ugyanakkor az uradalom kapta a berek délkeleti részét, és a berek északi részén, a Magyar utcánál egy 6 holdas földet.

Még jelentősebb változás az egész földtulajdon kérdésnél, hogy a korábbi urbarialis conscriptiókban a lakosoknak átengedett három puszta (Bilke, Kerekes és Péterfa) használati jogáról a város lemondott, ugyanis ezek a Kanizsa-patak keleti oldalán feküdtek, ott, ahova most az urasági földrészeket tagosították össze. A három puszta nagysága több felmérés szerint sem volt túlságosan nagy, az 1770-es állapot szerint Péterfa 149, Bilke 226, míg Kerekes-puszta 251 holdnyi volt, ami összesen 626 magyar holdat tett ki. A csere legfontosabb eleme vélhetően az volt, *„ezen berek részek, mellyek a Város mellett, és többnyire a kertek alatt helyheztetnek, s mellyekbül két s háromszor kaszállható rétek könnyű fáradsággal lesznek, az említett pusztáknál, mellyek a Várostul messze feküsznek, mint közelebb voltokra, mint haszonvételekre nézve nekünk sokkal hasznosabbak volnának"*. Fontos eleme volt a contractusnak, hogy a két szerződő fél kölcsönösen lemondott mindenfajta kártérítési igényéről.[98]

Az osztozkodás területi eredményeképpen a város 975 holdat, míg az uradalom 1694 holdat kapott a berek területéből. Érdekes, s ugyanakkor a működési irányultságot jelzi, hogy a város a berek nyugati részén, vagyis a kiskanizsai oldalon szerzett nagyobb földet, míg a földesuraság az északi és a délkeleti területekre egyaránt ki tudta terjeszteni befolyását. S ha levonjuk, az átengedett irtás és egyéb földeket, akkor kiderül, hogy Kanizsa város nyeresége mindössze 230 hold, ám ahhoz képest, hogy 1808-ban még semmi föld sem járt volna a lakosoknak a törvényes ítélet szerint, mégis csak jó eredménnyel zárult a per. Ám mindenképpen meg kell azt is említenünk, hogy a berek átengedéséért a város felvállalt még 1400 forintnyi árendát, s így az amúgy is meglévő 1600 forintos árenda mellett a cenzus nagysága 3000 forintra növekedett.[99] A megegyezés ugyanakkor egy olyan korszak vége felé következett be, amelyet általában csak napóleoni konjunktúrának szoktunk nevezni, s amelynek egyik legfontosabb vonása volt, hogy a kereskedelmi és mezőgazdasági pozíciók nagyban javultak. Amikor az urbarialis szerződést kötötték, akkor még éppen a devalváció előtt vagyunk, egy olyan időszak végén, amikor is a mezőgazdasági árak, s főleg a gabonaárak a dinamikusan növekedő állami kereslet miatt mintegy tízszeresükre emelkedtek. Egy 1799-es árlistából tudjuk, hogy a kanizsai gabonaárak egy kicsit magasabbak voltak például a veszprémi gabonaáraknál, minden valószínűség szerint a nagyobb kereslet miatt.[100] Vagyis az árenda növekedése az infláció miatt biztos, hogy nem jelentett komoly tehertételt a városnak.

A berek területi szétosztása megfelelő alkalmat adott az új, teljes értékű úrbéri szerződés (ún. örökszerződés) létrehozására. Ez az 1811-es szerződés volt egészen a jobbágyfelszabadítás létrejöttéig a meghatározó kontraktus. A szerződés abban mindenképpen különbözött a korábbiaktól, hogy *„örök időre"* szabályozta az oppidum és a földesúr kapcsolatát, nem kellett már évenként megújítani, s kisebb volt a valószínűsége a város avagy a földesúr visszaélésének is. A szerződés 18 punctumból és 48 paragrafusból állt, amelynek az első pontjai a területi kérdéseket taglalták, a későbbiek pedig az adózási és jövedelemelosztási kérdésekre adtak választ. A mezőgazdaság működése szempontjából - mint korábban - most is a földdel bírás jogáért járó cenzus volt a meghatározó passzusa a szerződésnek. Megmaradt az 1773-as egyezség szerinti 1600 forint, ami kiegészült a fentebb már említett 1400 forinttal, vagyis 1848-ig a Kanizsa 3000 forintot fizetett a városi területen élésért. Ám nagyok voltak a különbségek a gazdák fizetőképessége között. Azt is kimondták, hogy ha az uraság a városiaktól fundust vesz, akkor annak a cenzusát le kell vonni az összegből.[101] Szabályozták az ún. regále-kérdéseket. Ennek legfontosabb pontja a korcsmáltatás joga volt. A kanizsaiaknak korábban nem volt saját városukban szőlejük, csak a város melletti kisebb-nagyobb hegyekben, most viszont már voltak kisebb méretű szőlők a városi külső dombokon, s ennek megfelelően változtatni kellett volna a borárultatás jogán. Ez azonban még nem

sikerült a városnak, így fennmaradt a régi, három hónapra történő szabályozás. A Karácsony utáni kereskedést a földesúr megengedte, de csak nagyban, hordónként, s nem lehetett a pincékből, házakból árulni, csakis a vásáron. A mészárszék, a vámszedés, a mérlegházak joga továbbra is a földesúré maradt, de kimondták azt is, hogy az uradalom a városiakat semmiféle munkára nem kényszerítheti az útépítést illetően. Újdonság volt a juhtartásra vonatkozó rész a korábbi szerződésekhez képest, ugyanis az 1773-as szerződés szám szerint is korlátozta az uraság legeltetési jogát a kanizsai határban, most viszont szabadon, megkötések nélkül tarthatott már birkát a legelőkön: *„reá állottunk és állunk arra is, hogy Ő Herczegsége..a Kanizsai Birkás Majorban és Határban minden meghatározott szám nélkül Birkákat tarthasson".*[102] Ám a városiak továbbra sem tarthattak birkát és kecskét. Ennek a passzusnak ekkor még nem, ám az 1820-as években, a nagy gyapjúkonjunktúra alatt azonban már komoly jelentősége lett.

Kétségtelennek tűnik azonban, hogy a földesúr és a város közötti 1811-es szerződésnek mindenképpen korszakos jelentősége van, hiszen pontot tett egy küzdelmes és nehéz időszak végére, s innentől kezdve az 1848-as forradalom okozta változásokig az uraság és a mezőváros közötti földbirtoklási kérdések már konszolidáltabb mederbe terelődtek. Kisebb-nagyobb perpatvarok persze továbbra is előfordultak a két fél között határhasználati, birtoklási, legeltetési ügyekben, ezek azonban korántsem voltak olyan horderejű problémák, mint az 1811-es időszakban. A földbirtoklás tekintetében radikális átalakulás majd csak az 1850-.es évek úrbéri rendezése kapcsán ment végbe.

Jegyzetek:

1 Zala megyei történeti olvasókönyv Zalaegerszeg, 1996. 120.p.

2 Marczali Henrik: A magyar birtokviszonyok 1711-1740. Budapesti Szemle, 1897. 92. k..1-25.p.

3 Zala megyei történeti. i.m., 1996. 120.p., ill. Szabó Béla: Az újszerzeményi birtokok és a fegyverjog megváltása Zala megyében. In.: Zalai Gyűjtemény, 1978. 99-111.p.

4 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban:OL.) P.1322. 100.cs. N.2. 1693.

5 Nagy Iván: Magyar nemes családok Pest, 1861. 8.k. 76.p.

6 Bél Mátyás: Veszprém vármegye leírása. Veszprém, 1989. 224.p., ill. Iványi Emma: Gyöngyösi Nagy Ferenc vicegenerális. In.:Zalai Gyűjtemény, 1982-83. 115-129.p., ill. Mocsáry I.: A gyöngyösi Nagy-család. Turul, 1902. 177-183.p.

7 Jegyzőkönyv. Felvétetett Nagykanizsán 1896. évi május hó 17-én a városi képviselőtestületnek Magyarország ezeréves fennállásának emlékére tartott díszközgyűlésén. Nagykanizsa, 1896. 11.p.

8 Barbarits Lajos: Nagykanizsa. Magyar városok monográfiája Budapest, 1929. 25.p.

9 Somogy Megyei Levéltár (a továbbiakban: SML.). Az 1695-ös kamarai összeírás.

10 Esze Tamás: Kuruc vitézek folyamodványai 1703-1711. Budapest, 1955. 349.p.

11 Archivum Rákóczianum. Budapest, 1873. 1.k.94.p.

12 Makoviczky Gyula: Nagykanizsa város településföldra-za Nagykanizsa, 1934.17.p.

13 Barbarits Lajos: i.m. 1929. 25.p.

14 OL. P.1313. 36.cs. Lad.13.N.1. 1717.

15 Kaposi Zoltán: Földesúri épületek Somogyban a 18-19. században In.:Mágnások, birtokosok, címerlevelesek. Debrecen, 1997. 264.p.

16 Nagy Iván: i.m. 10.k., 484.p.

17 OL. P 1322. 181.cs. 101.tétel. Kanizsa.

18 Acsády Ignácz: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720-21. Budapest, 1896. 394.p.

19 Jegyzőkönyv. i.m. 1896. 11.p.

20 Barbarits Lajos: i.m. 1929. 25.p.

21 Jegyzőkönyv. i.m. 1896. 11.p.

22 OL. P. 1313. 30.cs. Lad. 13. N.6. 1743.

23 OL. P. 1313. 36.cs. Lad. 13. N.2. 1743.

24 OL. P. 1313. 36.cs. Lad. 13. N.18. 1743.

25 OL: P. 1313. 36.cs. Lad. 13. N.23. 1744.

26 A Batthyány-család földbirtokfelhalmozásához és genealógiai vázlatának bemutatásához a következő fontosabb munkákat használtuk fel: Zimányi Vera: A hg. Batthyány-család levéltára. Budapest, 1962.; Nagy Iván: i.m. 1861.1.kötet; Barbarits Lajos: i.m. 1929.; Sóskuti Tárnok Alajos: A Batthyány hercegi és grófi nemzet-ségek leszármazása a 972.évtől 1874-ig. Nagykanizsa, 1875.; Magyar főrangú családok. Budapest, 1895.; Kempelen Béla: Magyar nemes családok. Budapest, 1931. 1. kötet.

27 A Dél-Dunántúl Atlasza. Budapest, 1976. 6.k.

28 Degré Alajos: Nagykanizsa önkormányzata a 18. században In.: A nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1919-1969. Nagykanizsa, 1972. 103.p.
29 Bátorfi Lajos: Adatok Zala megye történetéhez Nagykanizsa, 1878. 5.k. 351.p.
30 Bél Mátyás: i.m. 1989. 206.p.
31 Ugyanott.
32 Kaposi Zoltán:Térszerkezeti változások Somogy és Zala vármegye határán a 18-20. században. Zalai Múzeum, 7. Zalaegerszeg, 1997. 64-65.p.
33 Bencze Géza: Zala megye leírása a reformkorban Zalai Gyűjtemény 23. Zalaegerszeg, 1986. 24.p.
34 A magyarországi vízszabályozás története Budapest, 973. 276.p.
35 Lásd: 34-35.sz.jegyzetet
36 T. Mérey Klára: Nagykanizsa szerepe a régió közlekedésében a 18-19. század fordulóján. Zalai Múzeum 7. Zalaegerszeg, 1997. 93.o. térkép.
37 Jegyzőkönyv. i.m. 1896. 10.p.
38 Ugyanott: 10.p.
39 Nagykanizsa. Budapest, 1984. 37.p.
40 Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban: ZML.) Ö.11.
41 ZML. Ö 19. 1715.
42 ZML. Ö.21. 1720.
43 Barbarits Lajos: i.m. 1929. 63-69.p.
44 Degré Alajos: i.m. 1972. 104.p.
45 Ördögh Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei Budapest - Zalaegerszeg, 1991. III.k. 577.p.
46. Barbarits Lajos: i.m. 1929. 98.p.
47 OL. P. 1313. 38.cs. 80.Q5. 1-4.lap
48 OL: P. 1313. 38.cs. 1753. Kanizsa úrbéres földjei
49 OL. P. 1322. 100.cs. 377.sz.
50 OL: P. 1313. 38.cs. 80.Q5. 1-4.lap
51 Ugyanott
52 OL. P. 1330. 3.cs. 1753.
53 Bairoch, Paul: A hagyományos társadalmak urbanizációja (17-18.század) Világtörténet, 1990. 3-4. 47-60.p.; ill. lásd még hozzá: Bácskai Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a 19. század elején. Budapest, 1988.
54 OL. P. 1330. 3.cs. 1753.
55 OL: P. 1313. 206.cs. II.N 19. 1713.01.01.
56 OL. P. 1313. 36.cs. Lad..13. N 27/1-2. 1731.
57 OL: P. 1313. 206. cs. III. 1753.
58 Ugyanott.
59 OL. P. 1313. 38.cs. 80 F2
60 OL. P. 1313. 38.cs. 80 F6.
61 OL. P. 1313. 38.cs. 80.F4.
62 Az 1757-es és az 1771-es adatokat lásd: Ördögh F.: i.m. 1991. 3.k. 577.p.; az 1784-es adatok lelőhelye: Danyi Dezső-Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás. Budapest, 1960. Zala megye.
63 OL. P. 1313. 38.cs. 80R.12.
64 OL. P.1313.38.cs. 80R1.
65 Makoviczky Gyula: i.m. 1934. 22.p.
66 Makoviczky Gyula: i.m. 1934. 37.p.
67 OL. P. 1322. 100.cs. 309.
68 OL. P. 1313. 38.cs. 80R1
69 Az adatokat a következő művekből vettük: 1784-85-re: Danyi-Dávid:i.m. 1960.; 1828-ra: Fényes Elek: Magyarországnak és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest, 1841. 1.k. 475-476.p. Az adatok értékeléséhez: Kovacsics József: Magyarország Magyarország népessége 1787-től 1870-ig. In.:Magyarország történeti demográfiája (896-1995). Budapest, 1997. 249-271.p.
70 OL. P. 1317. 30.cs. Fasc.86. N.1.D.
71 Lásd: Szabó Dezső: A magyarországi úrbérrendezés története Mária-Terézia korában I. Budapest, 1933.; illetve: Vörös Károly: Az 1765-66. évi dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. In.: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711-1790. Budapest, 1952. 290-384.p.
72 Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária-Terézia korában. Budapest, 1973. 365.p.
73 Ugyanott.
74 Zala megyei történeti... i.m. 1991. 62-63.p.
75 OL. P. 1313. 38.cs. Lad. 15. N.80.B.
76 OL. P. 1313. 38.cs. Lad. 15. N.80.C.
77 OL. P. 1313. 38.cs. Lad. 15. N.80. G.
78 ZML. Cons. dicales Kanizsa 1771/72.
79 OL. P. 1313. 39.cs. Lad. 15. N. 81/82.
80 Barbarits Lajos: i.m. 1929. 28.p.
81 OL. P. 1322. 100.cs. 1773.
82 ZML. Consc.dicales. 1771/72.
83 OL. P. 1313. 38.cs. A város területének felmérése
84 OL. P. 1322. 100.cs. 309.sz. 1774.
85 OL. P. 1313. 38.cs. A város területének felmérése
86 Úrbéres birtokviszonyok ... i.m. 1971.
87 OL. P. 1322. 100.cs. 1791. Tanúvallomások visszaemlékezései.
88 Ugyanott.
89 Bél Mátyás: i.m. 1989. 227.p.
90 Barbarits Lajos: i.m. 31.p.
91 OL. P. 1313. 36.cs. Lad.13. N.36.B.
92 OL. P. 1313. 1811.03.27-ei örökszerződés előszava
93 Barbarits Lajos: i.m. 1929. 31-32.p.
94 Lásd: 137.sz.jegyzet
95 Ugyanott
96 OL. P. 1322. 100.cs. 377.sz. 1810.
97 OL. P. 1322. 100.cs. pl. 441.szám.
98 OL. P. 1313. 1811-es örökszerződés
99 Ugyanott.
100 Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata. Budapest, 1980.157.p.
101 138. OL. P. 1313. 1811.03.27-ei örökszerződés
102 Ugyanott.